

YENİDEN ÖLÇEKLENME BAĞLAMINDA DOĞU KARADENİZ BÖLÜMÜNDE SOSYO-İKTİSADİ VE SÖYLEMSEL MEKÂN ÜRETİMİ

M. Ali SAĞLAM* - Onur AÇAR**

ÖZET

Bu çalışmanın ana amacı Doğu Karadeniz bölümünde Klasik Dönem Osmanlı'sından günümüze kadar gerçekleşen mekân üretimi pratikleri ve temsillerinin açığa çıkarılmasıdır. Bu bağlamda hegemonik söylemin bir aracı olarak 1941 Coğrafya Kongresi'yle ortaya çıkarılan söylemsel mekânın Doğu Karadeniz bölgesindeki haritalanması merkeze alınmıştır. Bu söylemsel mekânı göz önüne alarak çalışmanın sorusu "bu bütünlüğü oluşturan iktisadi, idari ve sosyal yapılar, zaman-mekân bağlamında nasıl bir süreklilik ve değişim çizgisi izlemiştir?" şeklinde formüle edilmiştir. Bu bağlamda bu söylemsel mekânın arka planını, Klasik Dönem Osmanlı'sından Cumhuriyet'e değişen ve dönüşen oranlarda süreklilik gösteren sınırlar içerisindeki sosyal mekân üretimleri oluşturmuştur. Bu söylemsel mekân aynı zamanda kalkınmacı ve neo-liberal dönemin ölçek yapılandırmasına da referans oluşturmaktadır. Öte yandan çalışmanın kuramsal arka planını eleştirel coğrafya ve mekân kuramları içinde geliştirilen *sosyal mekân üretimi*, *yeniden-ölçeklenme* ve *söylemsel mekân* kavramları oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Mekân Üretimi, Söylemsel Mekân, Yeniden-Ölçeklenme, Doğu Karadeniz Bölümü

ABSTRACT

The fundamental aim of this study was to disclose and describe the practices and representation of the social space production in Eastern Black Sea Region through the Classical Ottoman Period to the present. In this context the discourse space of Eastern Black Sea Region constituting as part of hegemonic discourse which arose out of the mapping processes in the Congress of Geography conducted in 1941, was put into the center of attention. Considering this discourse space the fundamental question of this study was formulated as such: what sort of a continuity and change do the economic, administrative and social reasons that constituted this region as a unity reflect in the historical time-space framework? In this context, the background of this discourse space was constituted out of social space productions within certain borders that show a relative permanence through the Classical Ottoman Period to the Republican Regime. At the same time, this dis-

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, iletişim: alisaglam62@gmail.com.

** Araştırma Görevlisi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Toplumsal Yapı ve Değişim Anabilim Dalı, iletişim: onuracar82@yahoo.com.

course space became a reference point for the rescaling attempts of the developmentalist and neo-liberal period of the Republican Regime. The theoretical framework of this study was formed through the concepts of *social space production*, *re-scaling* and *discourse space* which were developed within the literature of critical geography and critical space studies.

Keywords: Social Space Production, Re-scaling, Discourse Space, Eastern Black Sea Region

Coğrafya disiplininin mekân kavrayışı düşünüldüğünde Kant coğrafyayı beşeri ve iktisadi bir olgu olarak kabul etmek yerine, fiziki coğrafya olarak tarifleyen bir anlayışı temsil eder. Fransız ekolü¹ ise beşeri ve iktisadi coğrafya anlayışını temsil eder.² Aynı zamanda Kant'la birlikte fiziki coğrafya, epistemoloji alanında "genellenebilir olana" karşı "özgül olan"ı anlamaya yönelik araçları sunan bir disiplin kimliği edinmiştir. David Harvey'in de dediği gibi "*bu disipliner doktrin dâhilinde genelleme yapamazsınız, sistematik davranmanız da mümkün değildir, ortada ne bir coğrafi yasa ne de başvurabileceğiniz genel prensipler vardır*" (Harvey, 2011: 18). Bu disipliner anlayışın kısıtlarına karşı coğrafya disiplini genellenebilir yasa-temelli bir bilgi üretme iddiasıyla 1960'lı yıllarda pozitivist ve niceliksel bir düzleme kaymıştır. Fakat 1970'li yıllarda kapitalizme ilişkin sosyal süreçler ile mekânsal süreçler arasındaki ilişkiselliğin coğrafya disiplininin sorunsalları üzerine önemli etkileri olmuştur. Bu etkiler bir coğrafyacı olan Harvey'in yanı sıra coğrafya disipliniyle de sınırlı olmayan Henri Lefebvre ve Manuel Castells gibi düşünürlerin mekân ve kent üzerine geliştirdiği teorik inşalarda karşılık bulmuştur.

Bu yeni bakışın mekân üretimi, toplumsal ilişkiler ve sermaye birikimi arasındaki ilişkiselliği merkeze alan yeni bir ekole kaynaklık ettiği kabul edilmiştir. Bu ekolün temsilcilerinden Lefebvre en temel düzeyde mekânı analitik bir birim olarak belirlemiş ve teorik analizin merkezine koymuştur. Sosyal mekân Lefebvre'ye göre daha önceki anlayışlarda hâkim olan "şeyleri içeren bir kap" olarak düşünülme yerine bizzat toplumsal bir ilişki biçimi ve üretilen bir ürün olarak kavramsallaştırılmıştır. Fakat sosyal mekân, sosyal ilişkilerin bir ürünü olmakla beraber aynı zamanda sosyal ilişkileri de belirleyen bir olgudur. Sosyal mekân, kapitalizm ile ilişkisi açısından ele alındığında kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin üretim/yeniden-üretim pratiklerinin somutlaştığı düzlem olarak tanımlanmıştır. Sosyal mekân aynı zamanda bu pratiklere ilişkin farklı türden anlamlandırma süreçlerini de içerir³. Toplumsal ilişkiler/pratiklerle ve anlamlandırma sistemleriyle iliş-

¹ Ekolün kurucusu olan Paul Vidal de La Blache belirli bir bölgenin yaşam tarzının o bölgenin sunduğu doğal görünüme damgasını vurmuş iktisadi, ideolojik, sosyal etkiler tarafından belirlendiği savını ileri sürmüştür (James ve Martin, 2005: 194).

² Türkiye'de Fransız ekolünün baskınlığına rağmen Kant'çı yaklaşımı da içeren bazı ortaklaşmalar coğrafya disiplini ve eğitiminde etkili olmuşlardır (Özgen, 2011: 54).

³ Lefebvre bu katmânsal yapıyı fenomenolojik düzlemde algılanan mekân (perceived space), kavranan mekân (conceived space) ve yaşanan mekân (lived space) olarak kavramsallaştır-

kisel bir yanı olan sosyal mekânın aynı zamanda farklı türden tabiiyet ilişkilerini içermesi, bu bağlamda en geniş anlamıyla politikliği de Lefebvre'nin temel saptamalarından biri olmuştur.

Mekânın politikliğine bir örnek olarak Lefebvre *Mekân Üretimi*⁴ adlı çalışmasında farklılaşan ölçekler arası ilişkileri de gözeterek merkezileşen devlet ile yerellikler arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmıştır. Lefebvre, merkezileşen ulusal devlet inşasını ve ulusallık-yerellik-bölgesellik ilişkilerini sorunsallaştıran tartışmalarda mekân perspektifinin hayli zayıf kaldığını ve bu kuramcılarda ideoloji temelli kültürel-linguistik süreçleri betimleyen teorik açıklamaların daha geniş yer bulduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu eğilimin ulusallık/merkez ve yerellik gibi olguları kolayca değiştirilebilir türden ideolojik kurgulara indirgediğini ifade etmiştir. Oysa Lefebvre bu eğilimin tersine politik bir süreç olarak sosyal mekân üretimi teorisiyle konuya yaklaşıldığında dikkate alınması gereken iki önemli moment veya koşuldan bahsetmiştir. Bunlardan birincisi ulusallığın zaman içinde değişerek belirli bir olgunluğa erişen piyasa ilişkilerinin varlığıyla olan bağlantısıdır. Piyasa, Lefebvre'ye göre, ticari ilişki ve iletişim ağlarının birbirine eklendiği karmaşık bir kümelenme olarak tasvir edilebilir. Bu durumda ulusal piyasa oluşumu yerel ve bölgesel piyasaların ona *tabi* kılındığı bir süreci ifade eder. Dolayısıyla ulusal piyasa oluşumu yerel veya bölgesel ticari merkezlerin hiyerarşik bir yapılanma süreci etrafında ana merkeze yani başkente tabi kılındığı bir süreçler bütünüdür. Bu özelliğiyle belirli bir odak kazanmış bir mekân oluşumu sürecini örnekler. Merkez - yerel ilişkilerini sorunsallaştırmada geçerli olan ikinci koşul Lefebvre'ye göre şiddet-güvenlik politikalarıyla ilişkilidir. Merkez-yerel ilişkilerin mekânsal üretimi askeri şiddet araçları başta olmak üzere zor araçlarının kullanımına işaret eder. Şiddet araçlarının varlığı özellikle farklı türden kaynakları sömürme ve kontrol etme olgusuyla yakından ilişki içindedir (Lefebvre, 1991: 112-113). Bu iki moment birleştirildiğinde Lefebvre açısından ulusal-merkez piyasaya bağımlı bölgesel piyasaların oluşumunu destekleyen "kalkınma" çabaları ile askeri ve diğer şiddet araçlarının nihai varlığıyla denetim altında tutulan bölgesel kaynakların kullanımı arasında birbirini destekleyen bir ilişki olduğu ileri sürülebilir.

Sosyal mekân üretiminin politikliği *ölçek* sorunsalını da çalışmanın önemli bir parçası haline getirmiştir. Bu anlamda "*ölçek, mekânın olanaklarının kullanımı üzerinde toplumsal gruplar arası çelişki, mücadele ve işbirliğine dayanan bir politika, siyasal bir projedir ve mekân üzerinde toplumsal iktidarın inşasına yardım ettiği gibi, aynı zamanda bu gücün de bir ifadesidir* (Yılmaz, 2016: 189)." Aynı bakış açısıyla devam edildiğinde ölçek değişimlerini yeniden-ölçeklenme kavramı bağlamında şöyle tanımlamak mümkündür: "*Yeniden-ölçeklendirme, toplumsal güçlerin insan kaynakları ve mekânın olanakları üzerinde güç ve kontrollerini genişletme ve arttırmaları yö-*

mıştır. Ayrıntılar için bkz. Lefebvre, H. (1991/a), *The Production of Space*, (Çev: Smith-Nicholson, Donald) Basil Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.

⁴ Bakınız: Henri Lefebvre, (1991/b).

nünde geliştirdikleri projeleri içeren bir ölçek siyaseti olarak” (Yılmaz, 2006: 189) düşünülebilir. Ölçeğin bu değişen biçimleri esas olarak kapitalizmin değişen ve gelişen içeriğiyle ilgilidir. Özellikle kalkınma bağlamında sömürge veya yarı-sömürge tipi kalkınma, ulusal kalkınma ve bölgesel kalkınma açısından ölçeklerin köklü değişimleriyle birlikte mekânların işlevleri ve yapılarında ciddi dönüşümler gerçekleşmiştir. Kalkınmanın ölçeğinin verili bir şey olarak ele alınması kalkınma projelerinin arkasındaki politik-sınıfsal dinamiklerin de ihmal edilmesine neden olmaktadır. Kalkınmanın yeniden-ölçeklenme dinamikleri de yine Yılmaz’a göre sermayenin uluslararasılaşması, kapitalist sistemin gelişme ve yayılma süreci ve diğer coğrafyaların bu sürece eklenmesi bağlamında anlaşılmalıdır. (Yılmaz, 2006: 190)

Bahsedildiği üzere Lefebvre sosyal mekânı hem anlamlandırma süreçlerini hem de iktidarı/politikayı içeren bir olgu olarak ele almıştı. Nitekim Hâkli’nin çalışmasında yer verdiği söylemsel mekân⁵ kavramı kültürel-linguistik süreçleri betimlemede ve özellikle merkezi ulusallık-yerellik gerilimlerinde ulus-devletin çevreyi hegemonik olarak kontrol altına almasında önemli bir işleve sahiptir. Hâkli’den atıfla Durgun söylemsel mekânı şu şekilde tarif etmiştir: “*Söylemsel mekân coğrafi doku için bir semantik evren yaratır. Söylemsel mekân kavramı... coğrafyanın romantize edildiği “söylemsel peyzaj” olarak da karşımıza çıkmaktadır. İktidarın ürettiği söylem, mekânı hegemonik olarak yeniden anlamlandırmakta ve adlandırmaktadır. Böylelikle iktidar yer adlarının değiştirilmesi ve coğrafyanın isimlendirilmesi ile “söylemsel bir mekân” kurmaktadır* (Hâkli, aktaran: Durgun, 2011: 212).”

Bu kuramsal tartışmanın ışığında piyasa ve güvenlik inşasını odağına alan *sosyal mekân üretimi, yeniden-ölçeklenme ve söylemsel mekân* kavramları bu çalışmada başvurulan temel kavramlardır. Bu kavramlardan hareketle çalışmanın mekânı olan Doğu Karadeniz bölümünde Klasik Dönem Osmanlı’sından günümüze kadar gerçekleşen mekân üretimi pratiklerinin ve temsillerinin açığa çıkarılması ana amaçtır. Bu amaç doğrultusunda çalışma esas olarak şu alt-başlıkları içermektedir. Çalışmanın birinci bölümünde bir idari birim olarak Trabzon sancağının sosyal mekân üretiminin idari yapısının sınırlarının değişen ölçekleri tarif edilmiştir. Bunun yanı sıra bu ölçeğin oluşumunda yer alan sosyo-mekânsal süreçler, pratikler ve aktörler ele alınmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise 1941 Coğrafya Kongresi’yle son şeklini alan Doğu Karadeniz bölümünün bir söylemsel mekân olarak nasıl ortaya çıktığı açığa çıkarılmıştır. Bu bağlamda haritalandırmalar, alt kimliklere dair tasarruflar (ötekileştirmeler) ve ad değiştirmeler yoluyla merkezin yerel üzerindeki hegemonyasının nasıl tesis edildiği anla-

⁵ Türkiye’de mekân üretimi tartışmalarını ulus-devletin mekân inşa etme çalışmalarına (1941 Coğrafya Kongresi) bu yeni paradigma çerçevesinde ele alan Sezgi Durgun’un çalışması ulus-sınırlarını ölçek alan önemli bir çalışmadır. Durgun çalışmasında ulus-devletin söylemsel mekân üretiminden hareketle iktidarın hegemonik bir söylem ürettiğini ifade eder. Bu bağlamda yer adlarının değiştirilmesi ve coğrafyanın isimlendirilmesi ulus-devletin coğrafyayı yeniden üretmesi olarak görmektedir. Durgun’un ulus-sınırının bütününe dair çalışması bu çalışmada sosyal mekân üretiminin yerelde nasıl pratikler bütünü oluşturduğunu bir tarihsel mekânsal bütünlük içerisinde değerlendirilmesinde rehberlik edecek niteliktedir.

şılmaya çalışılmıştır. Mekânın sosyal ilişkilerin bir ürünü olduğu ama aynı zamanda üretilen belirli bir mekânsal formun daha sonrasındaki sosyal ilişkilerin yapısını da belirleyeceği savından hareketle, erken Cumhuriyet'in ulusal ölçekli mekânsal üretim stratejilerinin daha sonraki dönemin Doğu Karadeniz'deki sosyo-iktisadi ilişkilerin şekillenmesine nasıl etkilediği de gösterilmeye çalışılmıştır.

1960'lı yıllardan sonraki dönemi konu alan iki alt bölümde öncelikle yeniden ölçeklenme bağlamında ulusal ölçeğin kalkınma tahayyülünde öne geçerek bölge/bölüme ilişkin sosyo-iktisadi mekânsal tahayyülü nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır. İmparatorluk dönemine kıyasla sosyo-iktisadi mekânsal işlevlerinde dönüşüm yaşanan Trabzon merkezli Doğu Karadeniz bölümünün çay tarımsal sanayisi üzerinden sektör-temelli bölgesel kalkınma anlayışına nasıl konu edildiği açığa çıkartılmıştır. 1980 sonrası dönemi ele alan bölümde ise neo-liberal perspektifin gelişimi boyunca ortaya çıkan yeniden-ölçeklenme olgusuna değinilmiş ve bu olgunun çelişkili gelişimiyle birlikte Doğu Karadeniz'in bölgesel mekân olarak yeniden nasıl tahayyül edildiğini gösteren bazı temel raporlara başvurulmuştur. Son olarak da yeniden-ölçeklenmenin çelişkili bir süreç olması nedeniyle ortaya çıkan bazı toplumsal gerilim noktalarının altı çizilmiştir. Bu çelişkilerin sosyal mekân üretimi açısından önemi bölgesel/yerel kaynakların yukarıdan aşağıya verilen kararlarla sermayenin genişleyen yeniden-üretimini desteklemesine karşılık aşağıdan kendi içerisinde yerel otonomiye sosyal mekân üretimi açısından inşa etmeye çalışan dirençleri veya özlemleri içerisinde barındırmaktadır

Bu çalışmada kaynak olarak bir taraftan ikinci el kaynaklar taranırken diğer taraftan mekân üretiminin değişen ölçeklerine dair farklı kurumların raporları merkeze alınmıştır. Son olarak bu çalışmanın literatürdeki önemi konusunda sosyal mekân kuramının önemli bir sorunsalını öne çıkarmasına değinilebilir. Şöyle ki literatürdeki mevcut çalışmalar⁶ genel olarak bölge coğrafyasının idari sınırlarının betimleyici analizlerini vermekle yetinirken bu çalışma idari sınırların belirli bir süreklilik çizgisi üzerinde değişen çerçevesini sosyal ilişkiler ve mekânsal yapılar arasındaki her iki yönlü etkileşimi de dikkate alarak açığa çıkarmayı denemiştir.

Klasik Dönem Osmanlısı Doğu Karadeniz Bölümünde/Bölgesinin⁷ Mekânsal Üretimi

Sosyal mekân üretimi ve ölçeklendirmenin klasik dönem Osmanlısındaki yeri ve bunun ele alınışı söylemselmekânın tarihsel arka planına dair bir perspektife kapı aralar. Bu doğrultuda çalışmanın bu aşamasında soruyu "bir tarım toplumu örgütlenmesi olan Osmanlı devletinin kendisini de aşan

⁶ Örneğin bakınız. (GÜRSOY,1957), (Özçağlar, 1997) ve (Yiğit, 2000).

⁷ Coğrafya literatüründe Ordu'nun Melet çayının doğusundan Gürcistan sınırına kadar olan alanı kapsayan mekân bölümü olarak tarif edilirken, başta idari ve planlamacı anlatılar olmak üzere sosyal bilimlerde bölge olarak kavramsallaştırılan bu mekânsal bütünlüğün kendi içinde farklılaşan sınırları vardır. Bu bağlamda bölüm ve bölge bu sınırların belirsizliğine ortaklaşan bir dil üretmek adına birlikte kullanılmıştır.

küçük yargısal-idari birimin ve dolayısıyla tüketimin baskın olduğu ilk basamak olmasındadır. Bu ölçeklendirmede üretim ve tüketim faaliyetlerinin kademeli olarak organize edilen yönünün dışında tutulan tek merkez, devletin başkenti yani İstanbul'dur. Bunun dışında aşağıdan yukarıya kadar kademeli olarak genişleyen ölçeğin sınırlarının gelişimi her seferinde kendi içinde sosyo-mekansal bir üretim bütünlüğü geliştirmiştir. Bu çalışmanın sorunsalı olan Doğu Karadeniz bölgesi/bölümünün ölçek bağlamındaki makro sınırlarının tarihsel arka plan kuşkusuz ki en geniş ölçeği içinde barındıran Trabzon eyaleti/sancağıdır.⁹ Bu haliyle sancağın bu süreklilik ve

⁹ 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Trabzon Rum İmparatorluğu ilk dönemlerde sağlıklı bir idari örgütlenmeye gitmek yerine donanma komutanlığı tarafından yönetilen bir sancak şeklinde örgütlenen Trabzon merkezli idari yapısıyla Rum Beylerbeyliğine bağlanır. Fakat bu bağlılık sancağın sınırlarının Rum imparatorluğundan kalan Karadeniz kıyısı yoğun olmak ile birlikte yer yer iç kesimlere doğru uzanan art bölgesiyle olan bağımlı idari, iktisadi anlamda sürdürmesini ortadan kaldırmamıştır. Sancağın yeniden örgütlenmesi ve ölçeklendirilmesinde yerel ve merkezi iktidar temsilcilerinin yer aldığı bir mekâna kavuşmasında Yavuz Sultan Selim'in bu sancaktaki sancakbeyliği devresinin göz ardı edilemez bir etkisi olmuştur. 1514 yılında yeniden idari taksimata gidilerek Erzincan-Bayburt Beylerbeyliğine bağlanmakta olan Trabzon Sancağı, 1520 yılında Rum, 1527-28 yıllarında ise Anadolu Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Sancak, Kanuni'nin Irak seferi sonrası Erzurum Beylerbeyliğine bağlanır. Bu tarihi dönüşümün yaklaşık yüzyıla (1486-1583) denk gelen aşamasında Trabzon; Giresun, Kürtün, Torul, Of, Rize, Atina, Arhavi ve Hopa kazaları ile Akçaabat, Maçka, Yomra ve Sürmene nahiyelerinden oluştuğu görülmektedir. 17. yüzyılın başlarında görece daha dar bir alanı kapsamakla birlikte bugünkü Doğu Karadeniz bölümünün coğrafi sınırlarına oldukça yakın bir yapıya sahiptir (Bostan, 2002: 18-23). Sancağın mekânsal sınırlarına 17. yüzyılın ilk yarısında yani 1632-1641 yıllarında bakıldığında, Trabzon'a "Eyalet-i Batum namı diğer Trabzon" (Aygün, 2005: 20) şeklinde kayıt düşürülmüş olup sancağa bağlı tek kaza ise Gönne olarak kaydedilmiştir. Evliya Çelebi ise mekânın sınırlarını şöyle tarif etmektedir. "Trabzon Eyaleti; Gümüşhane livası, Aşağı ve Yukarı Batum Livaları, Gönne Livası ve Paşa Sancağı olan Trabzon Livası olmak üzere beş sancaktır" (Aygün, 2005: 20). 17. yüzyılın ikinci yarısında da değişiklikler olmakla birlikte bugünkü mevcut Doğu Karadeniz bölümünün coğrafi sınırlarının dışında kalan en önemli mekân Batum'dur.

"Trabzon beylerbeyliği 1650'lerden sonra müstakil hale gelerek sadece Trabzon eyaleti olarak anılmıştır. Bu bilgilerden hareketle anlaşılır ki Trabzon, XVII. Yüzyılın başlarına kadar müstakil bir eyalet olmak için beklemiş, isminin eyalete vermesi içinde XVII. Yüzyılın ortalarına kadar beklemiştir. 1701-1702 tarihlerinde Batum ve Trabzon paşa sancağı, gönne ise eyalete bağlı tek sancaktı. 1722-1740 yıllarında eyaletin paşa sancağı Trabzon'dur. Gönne, Batum ve Soğucak kalesi ise eyalete bağlı sancaklarıdır. 1732-1740 yıllarında eyaletin paşa sancağının Trabzon, diğer sancakların ise Gönne ve Batum olduğu bilinmektedir. XVIII. Yüzyıl ortalarında ise Batum'dan Anapa'ya kadar olan Faş (Fars/Fasis/Poti), Sohum ve Soğucak gibi iskele ve kalelerin ise Batum sancağına bağlı olduklarıdır." (Aygün, 2005: 20-21)

Kıyı kısımlar ile iç kesimin sınırları birlikte düşünüldüğünde esas olarak Doğu Karadeniz Bölümünün coğrafi sınırlarına yakınlığı tarif eden bu çerçeve 18. yüzyılda önemli oranda devam etmekle birlikte özellikle yüzyılın ikinci yarısında (1760) Canik Sancağının eklenmesiyle en geniş sınırlarına ulaşmıştır. "Rize'nin de bağlı olduğu Trabzon merkez sancağı, Giresun'un bağlı olduğu Ordu sancağı, Karahisar sancağı, Batum ve Acara kazalarının bağlı olduğu Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağından oluşmaktaydı (Aygün, 2005: 21). Modernleşme pratiklerinin Osmanlı coğrafyası üzerindeki yansımalarının daha da belirgin hale gelmeye başladığı 19. yüzyıl esas olarak mekânsal yapının siyasal, sosyal ve iktisadi rotasının yeniden dönüşümüne yapısal olarak veri olmaya başlamıştır. Bir taraftan merkezleşen Osmanlı devlet örgütlenmesi, diğer taraftan iktisadi hayatın uluslararası ekonomiye daha belirgin olarak eklenmesi Doğu Karadeniz bölümünde de değişimleri beraberinde getirmiştir. Merkezleşme eğilimlerinin bir yansıması olarak idari yapıda meydana gelen

kopuşlarının ölçek üretimi bağlamında nasıl bir izleğe sahip olduğu önem arz eder.

Osmanlı ekonomisinin organize edilmesinde en küçük üretim/tüketim merkezinden imparatorluk ölçeğine kadar temel tüketim maddeleri ilk sırayı almaktadır. Hububat ürünlerinin yanı sıra imalat amaçlı hammadde ve nakdi ekonominin gerekliliği olan altın, gümüş gibi değişim araçları da diğer başlıca ekonomik unsurlar olarak ön sırada yer almışlardır. Temel tüketim maddeleri ve gümüş, Trabzon sancağı ile İmparatorluk arasındaki çok yönlü iktisadi faaliyetin en temel alanlarıdır. Kuşkusuz ki böyle bir ilişkilendirme yerel üretim ve tüketim ile sınırlı olmayan, başta transit ticaret olmak üzere eyalet ile imparatorluk arasında bir iktisadi ilişki bütünlüğü ortaya çıkarır. Bu arada bu durum bir taraftan malların aktarımı için kara ve deniz yollarının eklenildiği ulaşım ağının sürekliliğini merkeze alırken diğer taraftan da yol boyunca ürünlerin üretim ve tüketim merkezleri arasında güvenli bir şekilde aktarım sorununu ortaya çıkarır. Bu bağlamda güvenlik politikaları ve ulaşım teknolojisinin gelişim kapasitesi önem kazanır. Zira tarım toplumuna özgü niteliklerin gözlemlendiği bu ekonomik yapıda hububat ürünlerinin üretim ve tüketim süreçlerini denetlemeyi hedefleyen devlet, her seferinde güvenlik örgütlemesi/ağı aracılığıyla sosyo-mekân üretiminde etkili olmuştur. Bizans'tan Osmanlı'ya kadar pek çok devletin temel gıda maddelerindeki denetleme ve kontrol mekanizmasını bu denli öncelmesi, güvenliğinin sadece dışarıdan gelecek saldırılarla sınırlı tutulmadığını da göstermektedir. Devlet, toplumsal muhalefeti sürekli bir tehdit olarak görmekteydi. Nitekim Bizans ve Osmanlı döneminde başkentini ihaşesini hedefleyen organizasyonlar esas olarak savaş dönemlerinde başkentte ortaya çıkacak huzursuzlukları kontrol altına alabilmeyi hedefler. Yine İkinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de Toprak Mahsulleri Ofisi üzerinden uygulamaya konulan temel gıda maddelerinin denetlenmesi ve organize edilmesi güvenlik olgusunun bir başka nedenidir. Üstelik iktidarlar bunu söylem olarak toplumu/yurttaşları/kulları için yaptığını her dönem dile getirirler. Bu söylem tarım toplumlarında *"Padişah'ın kullarını doyurma sorumluluğu"* olarak karşılık bulurken, modern dönem ulus-devletinde ise sosyal politika uygulamaları ya da ulusun güvenliği üzerinden dile getirilir. Dolayısıyla devlet ölçeği belirlerken bir taraftan ilgili mekânın güvenlik bağlamındaki örgüt-

değişimler bunlardan biridir. İlki 1864 ikincisi 1871 yılında düzenlenen Osmanlı nizamnameleri yerelin yeniden idari olarak örgütlenmesini sağlamıştır (Gençoğlu, 2011: 29). Bu bağlamda 1871 Salnamesi ile Trabzon vilayeti olarak yeniden oluşturulan Trabzon Sancağı idari sınırları şu şekildedir. *"Trabzon sancağı; Giresun kazası, Ordu kazası, Rize kazası, Of kazası, Tirebolu kazası, Lazistan sancağı, Acareteyn kazası, Livana kazası, Hopa kazası, Atina kazası, Canik sancağı, Ünye kazası, Çarşamba kazası, Bafra kazası, Niksar kazası, Gümüşhane sancağı, Torul kazası, Kelkit kazası ve Şiran kazası"* (Aygün, 2005: 21-22). Salnamede Trabzon idari sınırları bugünkü Doğu Karadeniz Bölümü coğrafi sınırlarına göre kısmen farklılık göstermektedir. Daha sonra ele alınacağı üzere 1941 Birinci Coğrafya Kongresine kaynaklık eden bu çalışmalar esas olarak hafızanın oluşumunun kilometre taşları arasında yer edinecektir. Modern dönem haritalandırmasının Karadeniz bölgesi özelinde Doğu Karadeniz'in sınırlarını genel olarak ele alması söz konusu kongrenin genelde Türkiye haritalandırmasında özelde ise Doğu Karadeniz bölümünün coğrafi sınırlarının çiziminde etkili olmuşa benziyor.

lenmesini hesaba katar iken diğer taraftan söylem olarak “toplumsal bütünlüğü” sağlamak adına en küçük birime kadar inen üretim ve tüketimin organize edilmesi üzerinden egemenliğin tesis edilmesini de hedefler (Sağlam, 2013: 1-30).

Osmanlı İmparatorluğu öncesinde Karadeniz sahilleri ve iç kısımlarında yönetime sahip olan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun mekânsal bütünlüğünün ana aksı İpek Yolu üzerindeki iç bölgelerle Karadeniz kıyısı boyunca uzanmaktaydı. “13 ve 14. Yüzyıllarda Trabzon önce Cenevizlilerin ve ardından Venediklilerin ticaret yapma ve koloni kurma imtiyazı ile girdikleri Karadeniz limanları arasındaydı; Rum Pontus İmparatorluğu'nun başkenti Avrupalılar için İran limanı işlevi görüyordu” (Bakrezer, 2010: 25). Trabzon, Rum İmparatorluğunun idari merkezi ile Avrupa-Akdeniz dünyasının ticari ağlarının önemli bir bağlantı kavşağında kurulmuştur. Bu durum Trabzon'un sadece idari sürekliliğini sağlamamış aynı zamanda bir bütün olarak ülkenin dünya ekonomisine eklenmesine de neden olmuştur. İmparatorluğun yaşamsal alanının atardamarını oluşturan bu iktisadi ölçek imparatorluğun doğal sınırları değişse bile nüfuzunu sürdürmesine olanak vermiştir. Bu bağlamda imparatorluğun sınırları zaman içinde değişmekle birlikte esas olarak iktisadi ve siyasi iç bütünlüğün sağlandığı bu mekânsal bütünlük kimi zaman Batı Karadeniz'e kadar uzanmış olmakla beraber, imparatorluğun esas bölgesi bugünkü Doğu Karadeniz bölümünün coğrafi sınırlarına çok yakın bir görünüme sahiptir. Bu tarihsel arka plan kuşkusuz değişimler geçirmiş olmakla birlikte modern döneme uzanan süreçte oluşan idari sınıflandırmaların pek çoğunda benzerlik göstermektedir. Nihayetinde kısmi değişikliklerle birlikte süreklilik gösteren bu idari bütünlüğü Osmanlı döneminde de aynı sürekliliği gözlemek mümkün görünmektedir.

Trabzon merkezli sancak/vilayetin Doğu Karadeniz bölümünün idari sınırlarıyla yer yer örtüşen bu durumu esas olarak bölümün ortaya çıkmasında tarihsel bir hafızanın olduğunu göstermektedir. Bu tarihsel hafızayı iktisadi yapının mekânsal ölçeği ile de değerlendirmek bu makalenin sınırları açısından değerlidir. Çünkü mekânın kendisi bir taraftan yerel üretim/tüketim bütünlüğü diğer taraftan ise transit ticaretin önemli bir uğrağı olmasıyla bu önemi hak etmektedir. Bu önem Osmanlı Devletinin Trabzon Rum İmparatorluğu'nu alma konusundaki gayretkeşliği Karadeniz çevresindeki koloni liman bölgelerinin oluşturduğu ticari bütünlük ve bu bütünlüğün Anadolu yakasındaki en önemli merkezinin Trabzon Rum İmparatorluğu olmasından kaynaklanmaktaydı. Ticaret hacmindeki genişlik ve uluslararası ticaret yollarının bölgede önemli bir ivme kazanmasında Akdeniz – Karadeniz hattı boyunca oluşmuş olan ve esasen Venedik, Ceneviz gibi Akdenizli tüccarların etkisi olmuştur. Diğer taraftan Moğolların 13. yüzyılda Mısır ve Hint öncelikli uluslararası ticaret ağını Karadeniz bölgesini de içine alacak şekilde yeniden organize etmesinin bu ivmede önemli bir etkisi olmuştur (Bakrezer, 2010: 25). Bu bağlamda İstanbul ile Trabzon, oradan da İran ve Orta Asya'ya uzanan geleneksel ticaret yolları bu sürekliliğin Karadeniz'deki en önemli merkezlerinden birinin Trabzon olmasını sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçilen kentin idari örgütlenmesinin yanı sıra iktisadi mekânsal örgütlenmesi Osmanlı başkentinin tüketim ihtiyaçları gözetilerek yeniden organize edilmiştir. Bu bağlamda kente gelen ürünler direk başkent tüketicisini karşılamak üzere yönlendirilmiştir. İran transit ticaretinin Karadeniz'deki en önemli limanı olan Trabzon'un transit ticaretteki yeri yansırı yerelde üretilen bazı ürünlerinin de başkent tüketicisini karşılamak üzere organize edildiği görülmektedir. Nitekim erken dönemlerde şarap ve keten daha geç dönemlerde ise fındık ve bakır madeni¹⁰ ihraç edilen başlıca bölgesel ürünler olduğu gözden kaçmamaktadır (Bakırezer, 2010: 25-29).

Yukarıda da vurgulandığı üzere transit ticaret Trabzon'un her dönem siyasal iktidarlar tarafından talep edilmesinin önemli gerekçelerinden olmuştur. Fakat yerel ve merkezi iktidarların sancaktaki sosyo-mekân üretimindeki rolünü açıklamak için bu tek başına yeterli değildir. Esas olarak bakır ve gümüş madenlerinin bölgedeki sosyal mekân üretiminde önemli bir yeri vardır. Bu durumun en belirleyici faktörü Osmanlı döneminde ticaret hacminin önemli parametrelerinden biri olan altın ve gümüş gibi finansal araçların bölgedeki kullanım yaygınlığıdır (Pamuk, 1999: 26). Bu haliyle bakıldığında bölgesel ekonominin finansal aracının temini önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Gümüşhane'deki maden yataklarının bu finansal aracın teminini sağlama konusundaki yeri önemlidir. Gümüş madeni bir taraftan finansal ilişkileri düzenlerken diğer taraftan madenin kendisi üzerindeki kontrol çabası yerel ile merkezin çok yönlü işbirliklerinin aracısı olmuştur. Gümüş madeni gerek klasik dönem Osmanlısında gerekse modern dönem Osmanlısında hem ticaretin bir finansal aracı olması sebebiyle hem de denetim ve aktarım problemleri sebebiyle Trabzon'un eyalet yöneticilerinin başat sorunsallarından biri olmuştur (Aygün, 2005: 11-12). Madenin bölgedeki ticari faaliyetlerde kullanılmak üzere bir finansal araç olarak değerlendirilmesi ve maden gelirinin arbitrajı merkezi-yerel ve sosyal oligarşinin oluşum, gelişim ve sürekliliğine katkıda bulunan en önemli unsurlardan biridir. Transit ticaretten gümüş madenine oradan da her türden yerel ticari ürünlerin pazara eklenmesinin özellikle Klasik Osmanlı idari yapılanmasının zayıfladığı dönemlerde nasıl organize olduğu Osmanlı Trabzon'unda güvenlik ve yerel sosyal oligarşi¹¹ ile vadi ölçekli örgütlenmenin irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Osmanlı'da 17. yüzyıldan neredeyse 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar etkisini sürdürmüş olan Ayanlık müessesesi, esas olarak kuruluş kanunnamesinde kaza ölçekli bir yerel iktidar alanı inşa ederken zaman içerisinde

¹⁰ Bunların yanı sıra Kafkaslardan aktarılan köleler de bölgeden Trabzon merkezli aktarımın ürünleri olmuşlardır. Daha önemlisi Giresun ve Ünye'den fındık ürünlerinin Osmanlı üretim tüketim ölçeği içinde başkent öncelikli organize edilmesi (Bakırezer, 2010: 25-29) bir taraftan yerelin ölçek bütünlüğünü beslerken diğer yandan ise eyaletin başkente iktisadi olarak eklenmesine süreklileştirmiştir.

¹¹ Mekânsal olarak bir vadiyi esas alarak örgütlenen bu kurum ağa, zade gibi sıfat ve soyad ekleriyle uzun süre bölgede etkili olmuş olan iktisadi ve politik yaşamın temsilcilerinin değişen dönüşen sürekliliklerini içerir (Meeker: 2005:3-44).

bu niteliği ortadan kalkmıştır. Bu durumun Trabzon eyaletinde ayanlıktan yerel oligarşinin organize edilmesine kadar birçok tarihsel süreklilik ve kopuşu olduğu söylenebilir. Fakat ayanlık kurumu içerisinde güç devşiren sosyal oligarşinin her dönem merkezi iktidarın yerel temsilcileri ile çok yönlü ilişkilenebilmesinin oligarklar bakımından aktörleri değişse bile yapısal anlamında devam ettiği gözlemlenmektedir (Meeker: 2005:3-44). Bu bağlamda oligarklar/yerel ayanların önemli bir kısmının yasal alan içinde kalarak Osmanlı'nın *kapıcıbaşısı* olarak yerelde iktidar devşirme mücadelesinin en önemli hedeflerinden gümüş madeninin aktarımında esnasında doğan arbitaja el koyma istekleri ilişkilenebilmesinin esas nedeni olarak görülmektedir. Artıça el koyma işi, ayanlar arası mücadeleye yol açmıştır. Bu durum, kimi zaman yerel çeteleşmeyi de içine alacak şekilde dönüşüme uğrayan ve her seferinde kendini yeniden üreten yerel iktidar kavgalarının esas nedenlerinden bir tanesi olarak, mekânın ölçeğinin çerçevesini oluşturmuştur. Ölçeğin ilk aşaması olarak genellikle kaza ölçeğinde ayanlık görevini üstlenen kişi ve ona bağlı gruplar güçleri oranında gümüş madeninin kontrolünü ele geçirmeyi hedeflerler. Pek çok belgeye konu olmuş bu strateji doğrultusunda bir taraftan yerelin ölçeğinde "etnik toplulukların"¹² bir ya da birden fazla yerel beyin etrafında örgütlenerek yine bölgedeki bir başka "etnik" grubun siyasal şemsiyesi altında örgütlenen grupla mücadeleye girmişlerdir. Bu mücadele esas hedefi gümüş maden kaynaklarını ve aktarımını denetlemeyi hedefleyen yerel merkezli iktidar kavgasıdır (Goloğlu, 2000: 79-84). Burada esas olan şey merkezi iktidarın yereldeki temsilcilerinin mekân üzerindeki kontrolünü devre dışı bırakmak değildir. Esas olarak çatışma ve stratejilerin oturduğu yer kaynakların merkezi iktidarın tolerans alanı içinde merkezi iktidarın yereldeki kuvvetini de besleyecek şekilde bölgesel dönüşümünü sağlamaktır. Bu strateji doğrultusunda mücadeleye giren yerel büyük aileler çatışmanın tarafı olurlar ve başarımları halinde kendilerine mükâfat olarak kapıcıbaşılık makamı verilir (Aygün, 2005: 32-46). Böylece mücadelede başarı kazanıldıkça, kazanan, kazadan ötesine vergi toplama hakkını elde eder. Bu çatışma ve merkezi iktidarla uyumlu kalma stratejilerini iyi kullananlar bazen Trabzon sancağının bütün vergilerini toplamaya varan bir seviyeye ulaşmıştır (Hacısahiloğlu, 2014: 24-159). Bu ölçeğin kendisinin sınırları esas olarak bir hafızanın izlerini içinde barındırarak sonraki dönemlere aktarılmış olup, idari sınırların yanı sıra bölgedeki iktisadi hafızanın da bugünkü bölüm sınırlarına kaynaklık ettiğini göstermektedir. Klasik dönem idari ve politik örgütlenmesinin ortaya çıkardığı bu hafıza sürekliliği, modern dönem Osmanlısında da yer yer değişmekle birlikte esas olarak bütüncül bir çerçeveye sahiptir.

Buraya kadar mekân üzerinde oluşan makro ölçeğin sınırlarının çizildiği hattın yerel iktidar mücadelesi, transit ticaret ve madenlerin arbitraji

¹² Bu konuda süreklilik gösteren en önemli bölge özellikle Giresun ve çevresindeki kazalarda oturan Çepniler ile Rize'nin çeşitli ilçelerinde oturan Lazlar arasındaki yaşanan gerilimin temel nedenlerinden biri de gümüş madeninden çıkan gümüşün aktarımının kim tarafından kontrol edileceğidir (Aygün, 2005: 32-46).

etrafında örgütlenen yapısı resmedilmeye çalışılmıştır. Şimdi ise bu makro resmin detaylarına göz atmak çalışmanın bu aşamasında önemlidir. Yukarıda kısaca değinilen vadi sistemi ve oligarşik yapı bu noktada mikro resmi tarif etmekte önemli kavramlar olmaktadır. Bu bağlamda Micheal E. Meeker'ın *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası* çalışması mikro ölçekli yapının nasıl oluştuğu sorusunun cevabı konusunda yol gösterici olacaktır. Meeker, Of ilçesinden hareketle Doğu Karadeniz bölgesinde oluşan örgütlenmenin mekânsal bütünlüğünü vadi üzerinden ölçeklendirmiştir. Buna göre liman/kaza merkezli örgütlenme vadi boyunca oluşan uzantıları ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Esas olarak vadiler, üretilen ürünlerin yer aldığı bir ürün bütünlüğü taşımakla birlikte onunla sınırlı olmayan bir iktisadi çerçeveye sahiptirler. Vadinin sosyo-mekân örgütlenmesinin merkezinde yer alan oligarşi, konak, ağa, zade gibi yerele ait sosyal örgütlenmelerle temsil edilmektedir. Bu oligarkların konakları genellikle vadinin yüksekçe bir noktasına inşa edilmiş ve vadiyi kontrol eden bir konuma sahiptirler. Ağa, zadelere etrafında oluşan bu sosyal yapının merkezinde bir aile ve o aile ile akrabalık bağları üzerinden eklenmiş daha küçük aileler bütünü olarak vadi boyunca kendi iç bütünlüğünü oluşturmaktadır. Osmanlı dönemine içkin gibi duran bu yapı, kendisini de aşan bir tarihsel sürekliliğe sahiptir (Meeker, 2005: 91-118).

Vadi örgütlenmesinin ekonomik örgütlenmesi ise vadinin topografik özelliklerinden dolayı küçük üretim mekânlarını içeren bahçe ve tarla ekim alanlarından oluşmaktadır. Bu alanlar üretim merkezinin esas dinamiğini oluştururlar. Genellikle tarım ve hayvancılığın birbirine eklenildiği vadinin orta ve üst kısımlarında kışlık ve yazlık mekânlar arasında akışkanlık gösteren bir yerleşim stratejisi ile karşılaşılır. Özellikle vadinin yüksek kısımlarında yapılan hayvancılık faaliyetleri ile yüksek kesimlerde oluşan diğer tarımsal üretimler vadinin kaza-liman merkezlerine taşınarak önce kazaya sonra ise sancak merkezine oradan da imparatorluğun payitahtına kademeli olarak aktarılır. Böylece vadi bütünlüğü kaza üzerinden pazarın bir parçası haline getirilir. Bu bütünlüğü sağlayan esas dinamik vadi boyunca oluşan ürün çeşidi farklılığının kendi içinde oluşturduğu mübadele ekonomisidir (Meeker, 2005: 91-118).

Tarım alanlarının küçüklüğü vadi boyunca işbölümünün toplumsal cinsiyet bağlamında oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda kadınlar ve sınırlı sayıdaki erkek vadi boyunca iktisadi faaliyetlerini yılın belirli (Mart-Kasım) döneminde organize etmektedirler (Meeker, 2005:108). Buna karşın erkeklerin bir kısmı ise eşkıyalık, çetecilik, kabadayılık ve kiralık katillik kadar uzanan ve esas olarak bir iktisadi faaliyet olarak vurgun/talan üzerinden aile ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Erken döneme dair toplumsal cinsiyet temelli bu örgütlenmenin kendisi erkeklerin çalışmayı ayıp saydığı bir delikanlı kültürünün temsillerine denk geldiği "*patrici*" yaşam olarak da kodlanabilecek bir içeriğe sahiptir (Emiroğlu, 2010:101). Silah ve güç etrafında oluşan bu ilişkilenenin kendisi vadinin yamacında bulunan köylerdeki sosyal mekân üretiminin erken deneyimleri olarak okunabilir.

Daha geç dönemlerde ise özellikle İstanbul başta olmak üzere Karadeniz çevresindeki önemli şehirlere yapılan ziyaretler (göç) sonrasında öğrenilen zanaatkârlık yeni iktisadi alanlardan biri olmuştur. Vadi sakinleri vadi boyu ile sınırlı olmayan ve dağların geçit verdiği alanlar boyunca Doğu Karadeniz bölgesinin iç kesimleri başta olmak üzere iş potansiyelinin elverdiği ölçüde zanaatkârlık ve ticaret faaliyetleri içerisinde yer almaktadırlar. Bu durum iç kesimlerin yanı sıra başta İstanbul olmak üzere Karadeniz'in çevresindeki büyük kentleri de kapsayan bir ölçeğe sahiptir. Bu şekilde iş piyasasına eklenen Karadeniz erkeği esas olarak seyyar satıcılık, dülgercilik, boyacılık, madencilik, marangozculuk gibi pek çok iş kolu etrafında oluşan bir sosyal mekân üretiminin de parçası haline gelmiştir.

Modern Dönem Osmanlısında Doğu Karadeniz Bölgesinin Mekânsal Üretimi

Avrupa'daki sanayi kapitalizminin Osmanlı iktisadi yaşamındaki yeri iki yönlü bir işleve sahiptir. Bu iki yönlü işlev, bir taraftan hammadde ve pazar işlevine sahip olan geç kapitalistleşmiş mekânları ticaret faaliyetleri çerçevesinde kapitalizme eklemek, diğer taraftan ise geç kapitalistleşmiş ülkenin iç kapitalist gelişimi evresine kapı aralamak ve ötesinde sürekliliğini sağlamaktır. Bir dışsal faktör olarak erken kapitalistleşmiş ülkenin geç kapitalistleşmiş ülkeye bu yansıması geç kapitalistleşen ülkenin iktisadi yaşamının sosyal mekânını yeniden üretir. Bu bağlamda geç kapitalistleşen ülkelerin içsel ve dışsal dinamiklerin gölgesinde gelişen kapitalistleşme pratikler/deneyimleri Trabzon ölçeğine indirildiğinde sadece limandaki transit ticaret merkezli tek yönlü gelişimi içermez. Transit ticaretin yanı sıra liman merkezi ile sınırlı olmayan yeni iş kolları da ortaya çıkmıştır. Bu iş kollarının kendisi sermaye birikiminin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda transit ticaret ve Trabzon ticari hayatı etrafında şekillenen sosyo-mekân üretimi Trabzon'un modern dönem Osmanlısının vilayetteki çok yönlü mekân üretimine denk gelmektedir.

Doğu Karadeniz bölümünün özellikle Trabzon limanı, sermayenin mekânsal gelişim, değişim ve kontrolünün ana merkezi olması açısından geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'nin kuzey bölgesindeki önemli merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle buharlı gemilerin uluslararası ticaretteki transit aktarma noktası olması Trabzon'un bölgenin sermaye birikimi bağlamında mekânsal kontrolüne/üretimine öncülük etmesini sağlamıştır. Sermayenin mekânsal gelişimi ile birlikte alt yapı anlamında gelişen ulaşım teknolojisi, Karadeniz mekânsal ölçeğinin ekonomik mekânsal örgütlülük açısından Samsun ve Trabzon arasında farklı zaman aralıklarında yer değişimine sebep olmuştur. Bu anlamda Trabzon özellikle buharlı gemi sayısının artması ile Samsun'a alternatif olarak gelişirken aynı dönemde Batum'un kaybedilmesi devletin Trabzon'u tercih etmesine neden olmuştur. Bunlar ise modern dönem Osmanlısında Trabzon merkezli mekânsal üretimin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Liman şehri olarak Trabzon'un bu dönüşümdeki merkezi gücü, Doğu Karadeniz bölümünün küçük limanlarının Trabzon merkezli yeniden organize edilmesinde etkin rol oynarken İran ile

sağlanan transit ticaret yolu, Doğu Karadeniz bölümünün kıyı kesimindeki iç bütünlüğü daha da pekiştirmiştir. Ayrıca modern dönem Osmanlısının Doğu Karadeniz bölümünün Trabzon merkezli iktisadi örgütlenmesinin kıyı kesimindeki bütünselliğinde/sürekliliğinde gemi teknolojisindeki değişimin önemli etkisi olmuştur. Bu haliyle 18. ve 19. yüzyılın ilk yarısında yerel ayanlar tarafından vergi toplama öncelikli oluşturulan bütünsellik değişmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısı, sanayi kapitalizminin etkisiyle Trabzon'un hem bölgesel pazarın merkezi konumunu elde edişinin hem de uluslararası pazara ticari faaliyetler üzerinden eklemelişinin ilk aşamasını oluşturmuştur (Bakırezer, 2010: 29-35).

Transit ticaret, uluslararası pazara eklemelişme ve bölgesel/yerel iç pazar bütünlüğündeki yerini açığa çıkarmak adına öncelikli olarak ulaşım teknolojisindeki gelişme, gemi ve sefer sayısındaki artışa kısaca değinmek çalışma açısından faydalıdır. Esas olarak 19. yüzyılı da içine alacak şekilde Osmanlı deniz ticaretinin taşıyıcı unsuru, yelkenli gemilere dayanmaktaydı. Bu gemilere alternatif olarak doğan buharlı gemilerin klasik anlamdaki Osmanlı deniz ticaretinin hem uluslararası ticarete eklemelişmesinde hem de iç pazarın bütünlleştirilmesinde önemli etkisi olmuştur. Avusturya, İngilteriz, Fransız ve Rus şirketlerine ait buharlı gemilerin genelde Osmanlı deniz ticaretindeki yükselen etkisi ile özelde Karadeniz ulaşım sektöründeki katkısı transit nakliye açısından Trabzon limanının önemini arttıran en belirleyici faktördür (Hut, 2012: 115). Avrupa merkezli bu eklemelişmenin kendisi klasik dönem Osmanlısındaki İran transit ticaretinin bu yeni evrede yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda deniz yolu limanlar üzerinden Trabzon merkezli bir sahil bütünlüğü oluştururken Karadeniz'in iç kesimleri ile olan bağlantısının bu dönemki işlevi klasik dönemden farklılaşmayan İran transit aktarımıdır (Aygün, 2005: 11-12). Trabzon limanının uluslararası ticarete eklemelişmesiyle ortaya çıkan bu yeni durumu kamusal hizmetlerle başlayan fakat onunla sınırlı kalmayan Osmanlı merkeziyle daha güçlü ilişkilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda özellikle yolcu ve posta seferlerini hedefleyen 1840'lı yılların iki haftada bir gerçekleşen seyrek seferleri 1850'li yıllardan itibaren Sinop ve Samsun'u da içine alacak şekilde haftada bir kereye düşmüştür. Yine Fevaid-i Osmaniye kumpanyasının 1851'de başlayan seferleri Karadeniz'in başkent ile ilişkisini daha da güçlendirmiştir. Hem uluslararası pazarla hem de devlet merkeziyle ulaşım altyapısı üzerinden gelişen bu eklemelişme Doğu Karadeniz bölümünün liman kentlerinin birbirine daha da yakınlaşmasını sağlamıştır. Özellikle 1870'li yıllarda Karadeniz'deki deniz seferi yapan şirket sayısının yirmi beşe çıkmış olması ve bu seferlerin Trabzon ile Batum'u önceleyen yönü beraberinde içerideki küçük limanların da bu iki büyük kent limanına indirilen her türden yükün ve yolcunun aktarım alanları olarak kullanılmasını getirmiştir. Bu haliyle limanlar arası oluşan ticari ağı Karadeniz'in eklemelişmesinin yanı sıra bir mekânsal bütünlük oluşturmak açısından da kıymete değer (Hut, 2012: 116). Fakat 93 harbi sonrası Batum'un kaybedilmesi devletin Trabzon'u daha fazla merkeze almasına neden olmuştur.

Trabzon merkezli uluslararası pazara eklemleme hem kent merkezinde hem de bölgenin genelinde sosyo-mekân üretimi açısından yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Kentin iktisadi büyümesine paralel olarak yeni iş kolları ortaya çıkmıştır. Sigortacılık ve bankacılık gibi yeni hizmet alanlarının açılmış olması kentin etno-dinsel dağılımının kendi içinde özellikle ticaret sınıfı merkezli değişimine kapı aralamıştır. Örneğin 1880 yılındaki veriler ışığında kentte ihracatla uğraşan toplam tüccar sayısı 32'dir. Bu tüccarların 16'sı Ermeni, 14'ü Rum, geri kalanı ise Türk'tür, diğer taraftan iç pazara dönük ticaret yapan tüccarların 19'u Türk'tür. Yine 14 sigorta şirketinin mümessilleri arasında 10'unu Rum ve Ermeni tüccarlar meydana getirmektedir. Son olarak 14 büyük komisyoncunun 10'u Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı (Hür, 2010: 138). Özellikle Ermeni ve Rumların aracı aktörler olma konusundaki başarıları kentin yükselen yeni ticari sınıfları olarak önemli temsil grupları oluşturmalarına neden olmuştur. İktisadi yaşamdaki bu değişim gayrimüslimlerin kültürel alandaki talepleriyle eş zamanlı bir şekilde etkileşime girerek yeni bir aşamanın köşe taşlarını oluşturmuştur. Okul sayılarının artmasıyla sınırlı olmayan dönüşüm esas olarak Rum ve Ermenilerin önce kültürel¹³ sonrasında ise milliyetçilik temelli siyasal taleplerini de beraberinde getirmiştir. Etno-dinsel gerilim etrafında şekillenecek bu yeni dönem İmparatorluğun son döneminden Cumhuriyet'e kadar uzanacak yeni bölgesel sosyo-mekânsal adımları içermiştir. İki dinlilik etrafında gelişen gerilimler tebaa-devlet gerilimlerinin açığa çıktığı alanlardandır. Tebaanın gizli Hristiyan oluşlarını Osmanlı dönemi vergi politikalarına atıfla açıklamaya çalışmaları devletin buna karşın Müslümanlığı "terk" eden kesimlere karşı şüpheli tutumunda karşılık bulmuştur (Bilgin, 2010: 75-188).¹⁴ Bir süre sonra ise şüphenin ötesine geçen devlet aklı özellikle Pontusluk etrafında oluşan "örtük" hafızanın dirilmesi konusundaki kaygılarını iyice görünür kılmaya başlamıştır. Pontusluk ve Rumluk etrafında oluşan bu durumun yansırı özellikle Ermenilerin dinsel ve etnik aidiyetlerini daha sıkça açığa çıkarmaya başladıkları imparatorluk genelindeki siyasal motivasyonları, Trabzon vilayetinin içindeki gruplar-arası ve gruplarla devlet arası ilişkilerde bir başka "kuşku" noktasını oluşturmuştur. Nitekim 1890'lı yılların ikinci yarısında Ermenilerle ülkedeki genel gerilim Trabzon'da da karşılık bulmuştur. İlk etapta dönemin valisi tarafından bu gerilimli atmosfer sağlıklı bir şekilde yönetilse dahi, 1895 Ekim ayı başında

¹³ Esas olarak İslami Ortodoksiye eklemlemiş olan eski Hristiyan toplulukların söylem ve günlük ritüellerdeki İslami yaşayışlarına daha detaylı bakıldığında kendi içinde farklılaşan bir forma sahip oldukları görülmektedir. Hristiyan toplulukların Müslümanlığın yanı sıra eski inançlarına ait pek çok ritüeli devam ettirdiği gözlenmektedir. Nitekim Meeker 1885 yılında Trabzon'u ziyaret eden Biliotti'nin yazdıklarından bu durumun oldukça net olduğunu ifade etmektedir. Biliotti Müslüman olmalarına rağmen burada yaşayan toplulukların Hristiyanlığın kutsal metinleri başta olmak üzere papaz cüppelerini ve kutsal emanetlerini evlerinde koruduklarını, Meryem'e atfen yapılmış olan Bizans dönemi manastırı olan Sümela manastırına adak adadıklarını gözlemlemektedir (Meekers, 2005: 297).

¹⁴ Bkz. Mehmet Bilgin, (2010).

çatışma, ölüm ve yağma ile sonuçlanacak birkaç günlük kaos ile yeni bir aşamaya evrilmiştir. Yaşanan bu gerilimli havanın etkisiyle kentten 7,600 Ermeni yurttaş göç etmiştir (Hür, 2010: 144-146).

Bu gelişmelerin ışığında II. Abdülhamit döneminde önemli oranda muhalefete eklenilen bir gayrimüslim nüfus potansiyelinin Karadeniz'deki varlığı devletin hafızasında bir tehdit olarak karşılık bulmaya başlamıştır. II. Abdülhamit'le din merkezli ayrıştırma söylemi ve pratikleri önce İttihat-Terakki ile sonrasında ise belirgin şekilde Kemalistler tarafından etnik-temelli bir ayrıştırmaya evrilmiştir. Böylece iktidarların söylemi Rumluk ve Ermenilik gibi yöreye özgü farklılaşmaları özellikle Rusya'nın Ortodoksluk ve Yunanistan'ın Pontusçu merkezli "kışkırtma"larının yereldeki uzantıları olarak anlamlandırmaya başlamışlardır. Bu söylem pek çok alanda karşılık bulduğu gibi özellikle ulus devletin örgütlenmesinin mekâna dair söyleminin üretilmesine ve mekânın yeniden üretiminden haritalanmasına kadar oldukça geniş bir alanda karşılık bulduğu görülmektedir. Bir taraftan Pontus meselesi olarak gündeme gelen ve Yunanlıların Rum nüfusu üzerinden megalo idea iddiaları, diğer taraftan Hirisantos'un Bizans'çı otonom Pontus düşüncesi etrafında yaşanan gerilimlerin (Hür, 2010, 145) özellikle ulus-devlet evresinde oluşacak mekânsal örgütlenme ve yeniden haritalandırmanın temelini oluşturduğu iddia edilebilir. Devletin makro düzeydeki politikalarının genel çerçevesinin oluşumundaki bu hassasiyetler kentlilerin kendi içindeki etno-dinsel ayırımı kimi zaman ayrıştırıcı kimi zamansa dayanışmacı bir şekilde deneyimlemelerini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda özellikle yükselen yeni ticari sınıf temsilcilerinin İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Trabzon'da da gayrimüslüm merkezli olması kentte sükûnetle karşılanmış hatta kimi kışkırtıcı söylemlere rağmen kentin diğer ticaret sınıfı temsilcileri kendi gelişimlerini de örnek göstererek ayrıştırıcı dile direnç göstermişlerdir. Bu durumun en önemli örneği Nemlizadelerdir (Bakırezer, 2010: 35).

Erken dönemdeki bu dayanışmacı yapı özellikle savaşla birlikte yerini dışlayıcı bir dile bırakmıştır. Bu durumun oluşmasında tek başına savaş değil, esas olarak toprak kaybıyla birlikte oluşan göçlerin yarattığı gerilimler ve gayrimüslimlerin dışlanması üzerinden kurgulanan milliyetçilik söylemi ve politikaları etkili olmuştur. Özellikle Ermenilere uygulanan tehcir, Rumların dışlanması ve göçe zorlanması, buna karşılık en genel anlamda Müslüman toplulukların yer yer Rum ve Ermeni örgütler tarafından katledilmesi ve bunun Rusya hamiliğinde gelişmesi savaş döneminde toplumlar arası gerilimin yansıması olarak iyice açığa çıkmıştır. Bir önceki evrede var olan dayanışma ilişkileri yerini ticari sınıf temsilcilerinde de dışlamaya bırakmıştır. Nemlizadelerin dayanışmacı tavrının yerine Barutçuzadeler'de kristalize olmuş kışkırtıcı ve dışlayıcı süreç belirlemeye başlamıştır. Rusya'nın savaştan çekilmesi ve Karadeniz'de İttihat ve Terakki'den Kemalistlere kadar uzanan ve kendi içerisinde değişen politika bütünlüklerinin en nihayetinde başta Ermeniler olmak üzere yerel gayrimüslim toplulukların ötekileştirilmesiyle sınırlı olmayan politikalara maruz kalmalarına alan

açılmıştır. Özellikle Topal Osman ve Sakallı Nurettin Paşa tarafından organize edilen ve İç Anadolu'nun kimi vilayetlerini de kapsayan faaliyetler neticesinde kalan Ermeniler de önemli oranda gönderilmişlerdir (Hür, 2010: 145-168). Savaş ve milliyetçi politikaların birbirlerini besleyen bu sarkacı Cumhuriyet dönemi uluslaşma, iç mekânın vatanlaşması, yer isimlerinin değişikliği ve söz konusu topluluklara ait pek çok kültürel ögenin asimile edilmesine her seferinde meşruiyet kazandırmıştır. Devletçe "hain ya da işbirlikçi" damgası vurulan ve öldürülen ya da sürülen bu toplulukların hafıza ya da izleri ulus-devlet dönemi uygulamalarıyla büsbütün ortadan kaldırılmıştır. Bir taraftan Lazlık diğer taraftan Rumluk kimliklerinin tehdit olarak görüldüğü bu yeni aşamada alt etnik topluluklarla etnisite merkezli mekân üretimi kaygısı özellikle bu kimliklerin silikleştirilmesi ve ötesinde alternatif bir yerel kimlik vurgusunun açığa çıkarılmasını da beraberinde getirmiştir. Pontus ve Lazistan'ı tehdit olarak gören bu yaklaşım ulus devlette daha uygun olduğunu düşündüğü şu unsurlar etrafında Karadeniz kimliğini inşa etmeye girişmiştir. Bunlar "Karadeniz uşakları" (Durgun, 2011: 230), bütün yerel kimlikleri Lazlık kotasında eriten¹⁵ Laz üst-yerel kimliği (Özkan, 2012: 170-171) ve "yabancı değil bizim uşaklar"¹⁶ şeklindeki söylem ve pratiklerdir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Mekân Üretimi

Bir önceki başlıkta ele alınan gelişmelerin ışığında, ulusal haritalandırma çalışmalarının bölge sınırlarının inşasında ne türden bir etki bıraktığı bu başlıkta ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikli olarak Erken Cumhuriyet dönemindeki ekonomik yapısal dönüşüm kısaca ele alındıktan sonra haritalandırma ve söylemsel mekânın kuruluşunun Doğu Karadeniz bölgesine özgü unsurları açığa çıkarılacaktır

Trabzon merkezli mekânsal örgütlenmesiyle Doğu Karadeniz transit ticaret akışları yavaşladıkça gözle görülür bir refah düşmesi yaşamıştır. Avrupa-İran-Asya arası ticarete kullanılan hatlarda Trabzon liman kentinin transit rolü önem arz etmektedir. 19.yüzyılın son on yılında ve 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eden hem ticaret hacimlerinde hem de kullanılan ticari hatlarda yaşanan radikal değişimlerle birlikte Trabzon merkezli transit ticaret, Güven Bakırezer'in deyişiyle uzun süren bir uykuya girmiş-

¹⁵ Lazlık, bunlar içinde en dikkate değerdir. Bir taraftan Lazistan ve Lazlık etnik temelli her türden örgütlenme ve arayışa karşı çıkan resmi söylem buna karşılık bir yandan da "yeni" Laz kimliği de inşa etmekten geri durmamıştır. Karadeniz'in tamamını kapsayan bu söylemdeki Laz kimliği; Türk-Müslüman, vatanın seven bir yeniden inşaya denk gelmektedir. Özellikle Lazlık ile üst kimlik arasında kurulan bu milliyetçi söylem bölgedeki yeni üst kimliğin merkezine oturtulmuştur. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı esnasında Lazların İttihat ve Terakki öncülüğünde Rus işgaline karşı örgütlenmesi ve para-militer güç olarak savunmaya çağırılması bu yeni kimlik inşasının önemli uğraklarından biri olmuştur (Dündar, 2015: 155-158).

¹⁶ Karadenizlilerin kendi aralarında yaşadığı her türden gerilimler ve dayanışma ilişkilerinde uzlaşma sağlamaya davet eden bir çağrı olarak gündelik hayatta sık sık kullanılmaktadır. Buradaki "yabancı değil" kavramı Türkiye'de başka alt kimlikler tarafından da tercih edilmektedir. Karadeniz'in buradaki eklemelenmesi ise bir yerel vurguyla bütünleştirilen "bizim uşaklar" ekidir.

tir (Bakirezer, 2010: 41). Türkiye'deki yeni siyasal rejimin başat aktörleri açısından da transit ticaret öncelik olmadığı için bu gidişatı tersine çevirebilecek muhtemel yollardan biri olan Trabzon-Tebriz arası demiryolu inşası gerçekleştirilememiştir. Ayrıca topografik engeller de projenin gerçekleştirilememesinde belirleyici bir başka faktördür. Buna karşın rejim Ankara merkezli ağ şekilli demiryolları politikalarını topografik unsurları da göz önüne alarak Batı bölgesindeki ağaç modelini birleştirip Ankara'ya eklemelerken ülkenin Doğu kısmında yoğunlaşan yeni demiryolu inşa çalışmasına girişmiştir. Bu çabalar da öncelik iç pazarın bütünleşmesi ve tarımsal ihracat olarak belirlenmişti. Bu düşünüşe ilaveten demiryolu hatlarının geçeceği toprakların mevcut veya potansiyel tarımsal üretim artıklarını ve tehdit olarak görülen mekânlara devletin daha çabuk müdahale edebilme kapasitesini artırma etrafında belirleniyordu. Bu hatlar içinde en önemlisi Ankara-Sivas ve Sivas-Samsun hatlarıydı.¹⁷ Sonuçta 1920 ve 1930'larda tahsisat öncelikleri yüzünden gerçekleşemeyen proje, savaş sonrasında ABD'ye yakınlaşmanın sonuçlarından biri olarak demiryolu politikasının tümünden vazgeçilmesi ve yerine karayolu politikasının benimsenmesiyle sona erdi. Bu noktada izlenen karayolları politikasının Trabzon merkezli Doğu Karadeniz bölgesinin özellikle sahil şeridi merkezli ve tarımsal sanayi yoğunluklu mekânsal yapısını şekillendirmede nasıl etkili olduğunu da tespit etmek gerekir. Bu bağlamda Bakirezer'in saptamaları dikkate değerdir:

"Ulusal pazarın bütünleşme sürecinde Trabzon önemli ölçüde ülke içi ticarete mahkûm olmuştu ve hiç olmazsa bu alanda ulaşım şartları şansını bir parça düzeltebilirdi. 1930'lara değin ithalat ve ihracatını Trabzon üzerinden yapan başta Erzurum olmak üzere, Gümüşhane, Bayburt, Kars, Iğdır, Muş ve Van gibi il ve ilçelerin oluşturduğu güneydeki bölge Trabzon'un hinterlandıydı. 1930'larda Trabzon-Erzurum karayolunun yapımının Trabzon'u hinterlandına daha kuvvetle bağlayacağı bekleniyordu. Ama 1939 yılında Sivas-Erzurum demiryolu hattı işletmeye açıldı ve bu durum o zamana dek Trabzon'un hinterlandı olan güneydeki bölgenin ticaret rotasını büyük ölçüde değiştirdi... Sahil demiryolunun yerini de, 1950'lerden itibaren ülkede başlayan geniş ölçekli karayolu yapım faaliyeti kapsamında Doğu Karadeniz sahil karayolunu ıslah, genişletme, güzergâh kısaltma çalışmaları aldı (Bakirezer, 2010: 41-42)."

Bu saptamaların da ortaya koyduğu gibi, erken cumhuriyet dönemindeki karayolları ve demiryolları politikası Trabzon merkezli Doğu Karadeniz sahil şeridi odaklı mekânsal yapının üretiminde özgül etkiler bırakmış-

¹⁷ Nitekim Tekeli 20.yüzyıl başlarındaki Türkiye'de ulusal mekânsal yapının iç pazar bütünleşmesine dair altyapısal dönüşümünün genel çerçevesini şöyle açıklamaktadır: "Türkiye 19. yüzyılda geçirdiği yarı sömürgeleşme deneyinin etkisiyle, tipik bir koloni tipi yerleşme yapısına sahip olmuştu. Nüfusları hızla artan liman şehirleriyle, bu liman şehrinin hinterlandındaki artıürünü bağlı bulunduğu metropole taşımak için gelişmiş ağaç biçimindeki yol şemasıyla, iç pazarında bütünleşmesi olmayan bir ekonomik sistemin yerleşme yapısına sahipti. Kurtuluş Savaşı sonrasında izlenen yerleşme politikaları, bu dışa bağımlı yapıyı dönüştürmekte başarılı olmuştu. Başkentini İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, ağaç biçiminden örümcek ağı biçimine dönüştürülen demir yolları uygulamasıdır (Tekeli, 1981: 370)."

tır.¹⁸ Bununla birlikte transit ticaret işlevi zayıflasa bile Trabzon limanı özellikle fındık ihracatı için kullanılmaya devam etti. 1936'da kabul edilen ve 1938'de yürürlüğe giren fakat savaş dönemi nedeniyle uygulanamayan ikinci beş senelik sanayi programında ulaştırma alanındaki projeler arasında Trabzon'da liman yapımı da yer almıştı. Yine bu dönemdeki istatistikler de devletin Trabzon merkezli sanayileşme programında neden limanı önceliğini açıklar niteliktedir. Nitekim büyük işyerleri açısından 1939 sayımında Türkiye'de Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanacak ölçekteki 1144 işyerinden 18'inin (%1,57), Trabzon'da yer almış olması bu durumu net olarak ifade etmektedir (Bakirezer, 2010: 69).¹⁹ Sanayi kapasitesinin düşük olması ve fındığın ekonomik yetersizliği dönem yöneticilerinin bölgenin kalkınması için farklı çalışmalar üzerinde durmasına neden olmuştur. Nitekim fındığın dışında bölgenin önemli ticari ürünlerinden olan çayın özellikle demiryolu öncelikli politikalara bağlı gerileyen bölge ekonomisi için bir alternatif unsur olarak değerlendirilmesi de erken dönem devlet yöneticilerinin üzerinde durduğu bir alternatiftir. Fakat bu düşünsel çabalar esas olarak kalkıncı dönemle hayat bulmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde Doğu Karadeniz bölgesinin ekonomik yapısal dönüşüm ve planlamalarının yanı sıra devletin ulus inşa politikalarının da sürdüğü gözlenmektedir. Yukarıda ele alınan geç dönem Osmanlısından Cumhuriyet'in kuruluşuna uzanan etno-dinsel merkezli inşanın 1930'lı yıllardaki ulus inşa politikalarındaki en önemli uğrakları iç mekânın vatanlaştırılması ve söylemsel mekânın üretimi etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda haritalama ve yer isimlerinin değişikliği önemli göstergeler arasında bulunmaktadır. Türkiye coğrafyasının mekânı kontrol, düzenleme ve yeniden üretme etrafında geliştirilen mekânsal haritalandırılmasına ilişkin ilk önemli verilerden birisine 1897 yılında Hüseyin Paşa'nın "*Ziraat Coğrafyası*" kitabında rastlanmaktadır. Daha sonra bu genel çizgilerden hareketle Mehmed Hikmet tarafından ele alınan "*Coğrafyay-i Umranî. Kısm-ı Evvel: Devlet-i Aliye-i Osmaniye*" adlı eserde Osmanlı coğrafyası 15 bölgeye ayrılmıştır. Anadolu'nun yönler üzerinden bölgelendirildiği haritada Karadeniz bölgesi bir bütün olarak alınmıştır. Alt bölümlerin yer almadığı bu haritalandırmada coğrafi taksimatın kendisi esas olarak İttihat Terakki döneminde de süreklilik göstermektedir. Nitekim Türkiye haritacılığında önemli bir yere sahip olan Faik Sabri Duran'ın 1915 tarihli çalışmasında ise Osmanlı coğrafyası beş bölgeye ayrılmıştır (Duran, 1915: 43-118. Akt: Gürsoy, 1957: 222). Fakat savaş sonrasında kaybedilen toprakların ardından coğrafi sınırları yeniden bölgelendiren Duran Türkiye'yi 6 bölgeye ayırmaktadır. Karadeniz bölgesinde sürekliliğin devam ettiği 1938 tarihli bu çalışma esas ola-

¹⁸ Bu özgül etkiler bir sonraki başlıkta bölgesel eşitsizlik üretimi bağlamında yeniden gündeme getirilecektir.

¹⁹ Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde teşvik edilen anonim şirketçilik patlamasında Osmanlı topraklarında 230 şirket tespit edilmiş olup, bunların çoğunluğu İstanbul'da kurulurken, Anadolu'da İzmir 19 şirket, Konya 12 şirket ile öne çıkmaktadır. Trabzon'da da bu dönem sadece iki tane şirket kurulmuştur (Bakirezer, 2010: 68-69).

rak 1941 yılında toplanan 1. Coğrafya kongresine de önemli oranda rehberlik etmiştir (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1231/14061.pdf>).

1941 yılında yapılan coğrafya kongresinde Türkiye'nin coğrafi sınırları tespit edilirken kongre aracılığıyla ulusun söylemsel mekânın inşa edilmesinin de bir örneği görülebilir. Nitekim kongre açılış konuşmasını gerçekleştiren dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in söylemsel mekâna dair çerçevesi şu sözcüklerde ifade bulur: *"Bir yer isminin kitapta başka, haritada başka, halk dilinde başka oluşu bazen bir muharebeyi kaybettirecek kadar fena neticelere sebep olabilir. Onun için meseleyi, hayati ehemmiyetiyle almamız ve millet mukadderatına bile tesir edecek cihetleri bulunduğunu düşünmemiz icap eder (1941 Coğrafya Kongresi, 1941:7)." Ulus devleti mekânda inşa etmeyi hedefleyen yaklaşım haritaların yapımından yer isimlerinin değiştirilmesine kadar kendini göstermektedir. Nitekim 1925 yılında Artvin İl Genel Meclisi kararlarıyla Gürcüce yerleşim isimlerinin kaldırılması, 1940 yılında İçişleri Bakanlığının 8589 sayılı genelgesi ile daha merkezi bir kimliğe büründürülmüştür. Bu durum 1949'da 5442 sayılı İl İdaresi Kanunuyla yasal dayanağa kavuşturulmuş ve en nihayetinde Erken Cumhuriyet döneminin bu evresinin son hamlesi 1957 yılında Ad Değiştirme İhtisas Kuruluyula yeni bir aşamaya evrilmiştir. Bütün bu çabaların sonunda Türkiye'de toplamda 28000 yer ismi değişikliğine gidilmiş ve bunların 12,000'den fazlası köy adlarının değişimini içermektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan sonra üçüncü sırada yer alan bölgenin iller bazında değişen köy isimleri Artvin'de 101, Rize'de 105, Trabzon'da 390, Gümüşhane'de 343'tür (Özkan, 2012: 163-164). Bu hassasiyetin altında iç mekânın vatanlaştırılması ve söylemsel mekânın üretiminin ne kadar canlı olduğu görülmektedir. Nitekim Gürsoy, Ulric Frey'in "Türkei und Zypern Handbuch der Geographischen Wissenschaft. Bd: Vorder-und Südasien" adlı çalışmasındaki Karadeniz alt bölümlenmesini yaparken kullandığı Pontusluk gibi kavramlara olan alerjisini milli hisleri rencide edici olarak görmüştür ki, bu durum yerel alt kimliklere ulus-devletin nasıl yaklaştığını örneklendirmektedir (Gürsoy, 1957: 226).*

Kalkınmacı Dönem Bölge Politikası ve Doğu Karadeniz Bölümünde Mekânsal Üretim

Bu başlık altında Erken cumhuriyet döneminin Doğu Karadeniz bölgesindeki etkilerinden bağımsız olmamakla birlikte kalkınmadöneminin nasıl gerçekleştiği üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla 1960 ve 1970'li yıllarda Doğu Karadeniz'in bir bölge mekânı tahayyülü içinde nasıl yer bulduğu ve bunu belirleyen koşulları izlemek için bu yıllar boyunca hazırlanan kalkınma planlarının temel mantığına başvurmak gerekmektedir. Hazırlanan kalkınma planları dönemin kapitalist gelişim dinamikleriyle birlikte incelendiğinde ekonomik büyümenin nasıl bir mekânsal (bölgesel) farklılaşma ürettiği görülebilir. Esasında dönemin kapitalist gelişme dinamikleri bölgesel farklılaşmalara zemin hazırlamakla birlikte plan yaklaşımlarının bölge ölçekli bir mekân organizasyonu anlayışını yansıttığını söylemek pek mümkün değil. Bir başka deyişle 1960'lı ve 1970'li yılların planlama deneyimleri bölgesel

ölçekli mekânsal plan anlayışının kısmi ve ikincil işlevler yüklediği bir çerçevede anlam kazanmıştır(Tekeli, 1981:370).

Erken Cumhuriyet döneminde devletin etkin bir şekilde müdahil olduğu sanayileşme hamlelerinin sonucunda genel anlamda ulusal pazar bütünlüğünün oluşmasında belirli bir mesafe kaydedilmiştir. Bu bağlamda iç pazar bütünlüğünün göreceli olarak makro düzeyde yüksek bir oranda sağlanmasına rağmen ortaya çıkan bölgesel farklılıklar ve eşitsizlikler önemli ve gittikçe büyüyen bir sorun olmaya devam etmiştir. Nitekim 1960 ve 1970'li yılların kalkınma planlarının arkasındaki temel saiklerden biri de bölgeler arasındaki eşitsizliklerle baş etmeye yöneliktir. Buna rağmen bölge planlamasına kalkınma planları içinde yüklenen işlev bölgesel eşitsizlikleri gidermede araçsal bir statü olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle bölge planlarına ekonomik büyüme dinamiklerinin yol açtığı eşitsizliği gidermede ana politika esaslarını belirleme gücü olan bir siyasi ölçek statüsü yerine ek politika önerileri statüsünde bir değer biçiliyordu. Bölgesel eşitsizlik ana iktisadi politika kararlarının sosyal maliyetlerine indirgenmiş, bölgesel-mekân ölçekli bir sosyo-iktisadi plan tahayyülü hayat bulamamıştır. Tüm planların dayandığı ekonomik modeller sektörel nitelikteydi, ekonomik faaliyetlerin mekânsal yayılım perspektifi yoksundur. Bu tespit edilen unsurlar Türkiye’de 1960-80 arasında yapılan dört planın da kendi içinde bulunan farklılıklara rağmen paylaştıkları temel özelliklerdir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hızlı kentleşmeyi bir sorun olarak görmekteydi. Tekeli’nin ifade ettiği gibi planın seçtiği temel strateji, toplum kalkınması ve toprak reformu yoluyla kentlere akımı yavaşlatmak ve üretici yatırımlara ayrılacak kaynakların payını artırmaktır. (Tekeli, 1981: 372). Şengül de aynı dönemleri kapsayan bir yazısında seksen sonrasıyla kıyaslandığında dönemin üretici sanayi yatırımlarını merkeze alan ve dolayısıyla “emek gücünü kentleştiren” dinamikleri yansıttığını ifade ediyordu (Şengül, 2009: 122). Fakat Doğu Karadeniz coğrafyası için bu plan stratejilerinin ve endüstriyel emek nüfusu üreten ekonomik yatırım planlarının farklılaşan yapısal biçimleri vardır. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında bu farklılaşmalar tartışmaya açılacaktır.

Devlet yatırımları Tekeli’ye göre özellikle üçüncü ve dördüncü kalkınma planlarıyla birlikte bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltıcı değil artırıcı etkiler üretmiştir. Bunun için yaptığı bir araştırmada ekonomik büyümenin 1960-80 arasında ulusal mekanda nasıl bir farklılaşmaya yol açtığını sorgulayan Tekeli araştırmayı iki boyut üzerinden yürütmüştür. Birinci boyutta iki on yıllık süre boyunca gerçekleşen nüfus yoğunlaşması farklarına bakarken, ikinci boyutta aynı yıllar arasında il bazında gelir yoğunlaşmasındaki farklılaşma verilerini incelemiştir. Bu göstergeler eşliğinde ekonomik büyümenin 1960-1980 arasında mekansal farklılaşma düzleminde İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana şehir merkezlerinde yoğunlaştığını tespit etmiştir. Bu şehirler yakın çevreleri için bir büyüme kutbu işlevi görmektedir. Araştırmacı açısından üzerinde pek durulmayan fakat Doğu Karadeniz bölümüne yönelik yapılabilecek muhtemel bazı çıkarımlar aç-

sından araştırma verilerinin yansıttığı özel bir durum daha var. Şöyle ki; veriler Doğu Karadeniz bölgesinde büyüme kutbu işlevi görebilecek kentsel bir iktisadi dinamiğin gelişemediğine ilişkin işaretler göstermiştir. Araştırmanın verileri²⁰ Doğu Karadeniz'deki kentlerin ortak olarak nüfus ve gelir kaybı göstergeleri açısından bölge bütünlüğünü yansıtan bir şekilde negatif göstergeler taşıdığını açığa çıkarmıştır. Trabzon, Rize, Ordu, Giresun, Gümüşhane ve Artvin illeri bu yıllar arasında Türkiye iller bazında gelir düzeyi ortalamasının belirgin bir şekilde altında kalmakta ve nüfus yoğunlaşma oranları açısından da belirgin kayıp yaşayan şehirler arasına girmektedirler. (Tekeli, 1981: 383-385). Ekonomik büyümenin ürettiği bahsi geçen mekansal farklılaşma bölgeler arası eşitsizlik olarak adlandırıldığında bu eşitsizlik örüntülerinin üstüne oturduğu temel hem Tekeli'nin vurguladığı üzere bu dönemdeki kalkınma planlarıdır hem de yukarıda bahsi geçen Erken Cumhuriyet dönemindeki uygulamalardır.

Yukarıdaki arka planının kalkınma dönemindeki politikalarla birlikte bölge oluşumuna nasıl neden olduğunu göstermek gerekmektedir. Bu bağlamda Trabzon merkezli Doğu Karadeniz sahil şeridi odaklı bölgesel mekan üretimi yapılırken sanayi dinamizminin oluşamadığını örnekleyen bazı verileri paylaşmak bu aşamada önem taşımaktadır. Çünkü bu veriler planlı kalkınma döneminde Tekeli'nin teşhis ettiği "*bölge nosyonundan uzak sektör odaklı kalkınma perspektiflerinin*" bölge ölçekli farklılaşmış bir işbölümü içeren sanayi dinamizmi oluşumuna katkı sunamayacağı savını da destekler nitelikte olacaktır. 1963'e gelindiğinde Trabzon Ticaret ve Sanayi Odasının büyük çoğunluğu ticaretle uğraşan 1419 üyesi vardı, fakat büyük sermaye birikimi olmadığından bunlar arasında sadece bir anonim şirketi ve 3 ticari limited şirketi bulunuyordu (Bakırezer, 2010:46). Aynı yıl ilan edilen beş yıllık kalkınma planında (1963-1967) kaynaklar öncelikle ve geniş ölçüde en yüksek iktisadi ve sosyal üretkenliğin elde edileceği büyüme noktalarına ayrılıyordu. Bakırezer'in yorumuna göre Trabzon'u ilgilendiren kamu sınai yatırımları esasen yöreye özgü ürünlerin değerlendirileceği gıda sektöründeydi ve sınai faaliyetin genişlemesine ve derinleşmesine imkan verecek dinamizme sahip değildi. Tüm Cumhuriyet tarihi boyunca Trabzon imalat sanayi verileri Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Erken cumhuriyet döneminde ortaya çıkan ve yukarıda ele alınan veriler kalkınma döneminde de çok fazla değişime uğramadan devam etmiştir. Nitekim 1955'te en az 10 beygir gücü veya 10 kişi istihdam eden 4106 işyerinin 51'i (%1,24) ve 1960'ta 5503 işyerinin 48'i (%0,87) Trabzon'daydı (Bakırezer, 2010: 69). Plan uygulamalarının sonunda ise yaratılan katma değer düzeyinde küçük-büyük tüm imalat sanayisinde Trabzon'un payı 1975'te % 0,46'ydı, 1980'de %0,52, 1985'te %0,43'tü. Oysa aynı dönemler içinde Samsun'un payı ortalama %1,2 civarındaydı, Trabzon'un üç katına çıkmıştır (Bakırezer, 2010: 70-71). Ellilerin sonundan seksenlere kadar bölgedeki başlıca sınai girişimleri hızla artan çay işleme tesisleriydi. Trabzon il sınırları içerisinde bu yıllar boyunca kamunun açtığı çay fabrikalarının sayısı

²⁰ Araştırma verileri için bkz. Tekeli, (1981), 383-385.

sekizi bulmuştur. Bunun dışında devlet teşebbüsleri arasında en önemli kuruluşlardan bir tanesi de 1966 yılında kurulan çimento fabrikasıydı. Doğu Karadeniz'in tümüne hizmet etmesi hedefiyle kurulmuş bir fabrikaydı. Öte yandan 1960'lı yılların başında bölgede ve Trabzon'da bulunan fabrikaların sermaye, kapasite ve istihdamları görece düşük kalmış ve hiçbiri dönem boyunca ulusal ölçekte üretim yapabilecek kapasiteye erişememiştir (Bakırezer, 2010: 66).²¹ Özetle, altmış ve yetmişlerdeki devletin yatırım ve planlama kararlarının da katkısıyla İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi şehirler sanayi merkezleri haline gelirken, Trabzon'daki girişimler yaygın ve derin bir genişleme için ülkenin diğer sınai birimlerine entegre olabilecek mesafede değildiler (Bakırezer, 210: 67).

Yukarıda, Tekeli'nin bölgeler üzerinden yaşanan ekonomik ve demografik değişimlerin sınıflandırılmasında Doğu Karadeniz'in iki alanda da olumsuz bir grafik sergilediği vurgulanmıştı. Nüfus artış oranlarındaki olumsuz seyirin büyük ölçüde ekonomik büyüme dinamikleriyle şekillendiğinin altı çizilirken Doğu Karadeniz'de nüfusun topraktaki yerleşme yapısıyla ilgili birkaç noktaya daha değinmek gerekiyor. Trabzon merkezi üzerinden bakıldığında 1950-90 arasında nüfus artış oranları açısından Trabzon ile Türkiye geneli arasındaki eğilim farklılaşmıştır (Bakırezer, 2010: 74). Nitekim yazar bu farklılaşmanın sebebini doğurganlık ve ölüm oranlarında dikkate değer bir farklılık olmadığı için göç hareketlerine bağlamıştır. 1950'lerde ülkede sanayileşme hareketi yaygınlaşarak Marmara Bölgesi başta olmak üzere belli merkezlerde yoğunlaşmaya başlayınca kırsal bu bölgelere doğru kademeli olarak kaymaya başlamıştır. Kırsal nüfusun yoğun olarak göç verdiği bölgelerden birisi de Doğu Karadeniz bölgesidir (Bakırezer, 2010: 74). 1950'lerde il bazında bakıldığında Rize ve Trabzon en fazla göç veren iller arasındadır. Topraktaki yerleşim ve üretim ilişkileri yapısı açısından bakıldığında Doğu Karadeniz Bölgesi hem kırsal nüfusun büyüklüğü, hem nüfus yoğunluğu, hem küçük köylülüğün yaygınlığı hem de ekilen arazinin düşüklüğü bakımlarından ülkenin ilk sıradaki bölgesi olagelmıştır. 1900'lerin başında bölge (Trabzon vilayeti) %94 kırsal nüfusu ile en üst sırada yer alırken, kilometrekareye düşen 342 kırsal kişiyle de nüfus yoğunluğu açısından yine en üst sırada yer almıştır. Ekilir arazi büyüklüğü açısından oranı %85'i bulan 15 dönümden az işletmeleriyle de yine Türkiye ortalamasının üzerindedir. 1950'ye gelindiğinde Karadeniz bölgesi ekili kilometrekareye 53 kırsal aile ile en yüksek kırsal nüfus yoğunluğuna sahip olmaya devam etmiştir. Bölgenin Doğu Karadeniz bölümünde (Trabzon, Rize, Çoruh) ise bu yoğunluk 90 ailenin üstüne çıkmış, öte yandan kırsal ailelerin %8'i topraksızdı ve bu düşük bir orandır (Bakırezer, 2010: 73). Bir yandan tarıma uygun alanın sınırlılığı ve yüksek nüfus yoğunluğu gibi kırım itici faktörlerinden dolayı geçinme zorluğu çeken köylüler sürekli ya da

²¹ "1960'ların başında Trabzon'da 50 sınai firma vardı: mevsimlik faaliyette bulunan 15 fındık fabrikası, senenin belli günlerinde faaliyette bulunan 25 adet lastik ayakkabı imalathanesi, tam kapasite ile çalışan iki un fabrikası, 1 bakır, 1 kiremit-tuğla fabrikası, birkaç tane de bisküvi ve şeker imalathanesi" (Bakırezer, 2010: 66).

geçici olarak bölge dışına göç ederken; öte yandan topraksızların düşük oranı ve küçük mülkiyet ilişkileri sebebiyle de geride daima ya ailenin bir kısmı tarafından işlenebilecek ya da hasat zamanı ürün için dönülebilecek topraklar kalmıştır (Bakırezer, 210: 73). 1960'lardan 1980'lere kadar ülke dışına verilen göçlerde Almanya önemli bir yer tutmuştur. Fakat 1970'lerde bu göç bölgede yaygınlaşan çay tarımı ile birlikte görece yavaşlamıştır. Bu yüzden bölge ölçeğinin bütünlüğünü kurmada önemli bir sosyo-iktisadi yapı unsuruna dönüşen çay tarımının bazı boyutlarını da incelemek yerinde olur.

“Çay tarımının oluşturulması” fikri ilk olarak 1935 yılında İsmet İnönü ve Tarım Bakanı Muhlis Ekmen'in “bölge” ziyaretleri sonunda çay tarımı ile ilgili hazırladıkları raporda yer almıştır. Bu raporda çay tarımı için öngörülen fiziki coğrafya Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölge olarak tarif edilmiştir. Bu girişim aynı zamanda Doğu Karadeniz bölgesel mekân bütünlüğünün üretiminde sektör-temelli sosyo-ekonomik süreçlerin ve politik kararların nedensel rollerine işaret etmesi açısından da önemlidir. ChrisHann ve Ildiko Beller-Hann'ın *İki Buçuk Yaprak Çay*²² isimli çalışmalarında çay tarımının gelişimiyle ilgili kayda değer saptamalar yer almaktadır. Çay tarımının yaygınlaşmasından önceki dönemlerde kırsal ekonomi hala temel olarak geçimlikti; yetiştirilen temel ürün de mısırdı. Özellikle kıyıda uzak topluluklar için göçerlik önemliydi. Kırsal hanelerin bazıları da hayatlarının ağalara bağımlı olarak sürdürüyordu (Hann ve Hann, 2012: 79). Çay tarımı ancak 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra küçük ölçekli çiftçilerin geçimlik üretimi içerisinde yerini alıp bütün bölgeye hızla yayıldı. Çok partili yaşamın gereği olarak popülist politikalara başvuran Demokrat Parti kırsal nüfusu ve aile girişimini desteklemiştir. Ayrıca bu dönemde devlet de gelişen çay sanayisi için gereken yatırımları gerçekleştirebilecek durumda idi.²³ Bitmiş ürünün bütün ülkeye nakliyesini sağlayan altyapı gelişmelerinin yanı sıra devlet, küçük üreticilere üretilen çay yapraklarını işleyebilmek için gerekli fabrikaları kurmuş ve bu fabrikaları işletecek işgücünü eğitmiştir (Hann ve Hann, 2012: 80).

1940 yılında çıkarılan Çay Kanunu ile birlikte üreticilerin desteklenmesi güvence altına alınırken, bu kanuna dayanan bir kararname ile çay tarım alanları Araklı deresinden Sovyetler Birliği hududuna kadar ve 15 km içeride olacak şekilde belirlenmiştir. Bu sınırlar dâhilinde Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği Genel Sekreterliğinin 2013 yılı verilerine göre çaylık alanların %65'i Rize, %20'si Trabzon, %11'i Artvin, %2,5'u ise Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır. Üretici cüzdan sayısının ise %62'si Rize, %24'ü Trabzon, %10'u Artvin ve %4'de Giresun ve Ordu illerinde bulun-

²² Bknz: Hann, Chris & Hann, Ildiko-Beller, (2012).

²³ Örneğin, Hann'ların verdiği bilgiye göre 1967'de kıyı şeridindeki asfalt yolun tamamlanması (aynı yıl Arhavi tüneli açılmadan önce, yolun büyük bölümü tamamlanmıştı) hem bölge içerisindeki iletişimin hızını artırmış hem de bölgenin daha büyük bir dünyayla tanışmasını sağlamıştır... Ana vadilere kadar uzanan yolların yapılması iç kesimlerdeki birçok köyün kıyıya, dolayısıyla kıyıdaki pazarlara kolayca ulaşmasını sağlamıştır (Hann ve Hann, 2012: 80).

maktadır (<http://www.dkib.org.tr/tr/proje-ve-raporlarimiz-dogu-karadeniz-bolgesinden-cay-ihracatcisi-firmalarin-ihracat-kapasitesini-arttirma-projesi-2011-dunyada-ve-turkiyede-cay-sektoru-hakkinda-rapor.html>, 20 Ekim 2016). Bu veriler sanayileşen çay tarımının bölge ölçekli mekânsal yapı farklılaşmasına önemli bir katkısı olduğunu göstermektedir. Öte yandan çay üretiminin hem politik kurumsallaşma biçimini hem de toplumsal üretim ilişkileri düzleminde ortaya çıkardığı örüntüyü tarif etmek gerekirse Hann'ların saptamalarına yeniden başvurulabilir. Onlara göre Türkiye'de ortaya çıkan sistem, küçük toprak sahiplerine verimlilik ve özel birikim için inisiyatif verilen, devletin de yaprak alımı ve işlemesi üzerinde tekel kurduğu bir sistemdir (Hann ve Hann, 2012:80). Özellikle 50'li ve 60'lı yıllarda devletin yaş çay yapraklarına verdiği fiyatlar bütün ülke çapında üretilen ürünlerle kıyaslandığında oldukça yüksek düzeydeydi bu da insanları çaylık arazilerini hızlı bir şekilde genişletebilmek için temel ihtiyaçlarını bölgeye gelen ürünlerden karşılamaya sevk etmiştir (Hann ve Hann, 2012: 80). İlk çay fabrikası 1947 yılında kurulmuş ve çıkartılan bir yasa ile Tekel Genel Müdürlüğüne geçirilmiştir. 1963 yılına gelindiğinde fabrika sayısı 18'e çıkmıştır. İç pazara ve yerli tarımsal girdilere dayanan çaydaki hızlı sanayileşme, sanayiyle tarımın önemli ölçüde bütünleşmesini de sağlarken küçük üreticinin pazarla kurduğu ilişkinin farklı mekanizmalarla yeniden üretilmesini de sağlamıştır (Genç, 2016:266). 1980'e gelindiğinde Çay Kurumunun fabrika sayısı 45'e yükselmiştir, üretim alanının ekolojik sınırlarına dayandığı yönünde değerlendirmeler de artmıştır.

Toparlamak gerekirse erken cumhuriyet döneminde karayolları ve demiryolları politikalarıyla temelleri atılan ulusal piyasanın inşaa süreci ve tarımsal sanayi ürünlerine dayanan "sektör-temelli ekonomik kalkınma politikaları" planlardaki bölge nosyonu zayıf olmasına rağmen altmışlar ve yetmişler boyunca bölgeler arası farklılaşma düzleminde Doğu Karadeniz bölgesini mekânsal bütünlük temelinde yeniden üreten özgül etkiler bırakmıştır. İlk bölümde anlatılan Trabzon merkezli transit ticaret işlevleriyle yüklü ve Doğu Karadeniz boyunca diğer limanları da mal aktarımı için işlevselleştiren ve güneye uzanan geniş hinterlandıyla dikkat çeken bölge sosyo-ekonomik coğrafyası daha dar bir sahil şeridi merkezli ve çay tarımı öncelikli bölge coğrafyasına doğru evrilmiştir.

1980 Sonrası Bölgesel Ölçekli Kalkınma ve Doğu Karadeniz Bölümünde Mekânsal Üretim

1970'li yılların başında kapitalizm, sermaye birikim rejimi temelinde oluşan yeni bir krize girmiştir. Bu krizden çıkış için önerilen çözümler içinde ekonomi-politik olarak uygulama şansını yakalayan neo-liberal politikalar şu ilkeler üzerinde kurulmuştur: i. Devletin Keynesyen dönemde iktisadi alana dair müdahaleciliğini sınırlama; ii. Esnek üretim, iii. Güvencesiz çalışma. Bu bağlamda geç kapitalistleşen ülkelerde 1960'lı yıllardan itibaren uygulamaya konulan ulusal ölçeğe indirgenmiş kalkınmacı politikalar yerini neo-liberal politika hattındaki küresel, ulusal ve bölgesel/yerel ilişkisellikler gözetilen yeni bir kalkınma politikasına bırakmıştır. Bu yeni politika anlayışı

kaynaklar üzerindeki ekonomi-politik hâkimiyetin ve karar tekelinin de yeniden-ölçeklenme çerçevesinde yapılanmasını beraberinde getirmiştir.

Buradan hareketle bu alt-başlıkta neo-liberal perspektifin gelişimi boyunca ortaya çıkan yeniden-ölçeklenme olgusuna değinilmektedir. Ayrıca bu olgunun çelişkili gelişimiyle birlikte Doğu Karadeniz'in bölgesel mekân olarak yeniden nasıl tahayyül edildiğini gösteren bazı temel raporlara başvurulmaktadır. Son olarak çelişkili bir süreç olması nedeniyle ortaya çıkan bazı toplumsal gerilim noktalarına dikkat çekilmektedir.

Bir önceki bölümde ifade edildiği üzere altmışlardan itibaren hazırlanan ulusal kalkınma perspektiflerinde bölge ölçekli planlama anlayışı gelişmemiştir. İktisadi ana kararların ulusal ölçekle bütünleşmesi ve bölge planlamasının ulusal ölçekli iktisadi yatırım kararlarının sadece sosyal maliyetlerini göze alan bir yaklaşımla sınırlanması ve temel olarak sektör-temelli bir bölge yatırım planıyla yetinilmesi üzerinde durulmuştu. Sonay Bayramoğlu, 1980 sonrasında merkezi idari yapının bölgesel ölçeklerde yeniden düzenlenmesi konusunda ortaya çıkan çeşitli modelleri değerlendirirken bu modellerin pek çoğunda kamu hizmetlerinin daha verimli bir şekilde yürütülmesi için illerin üzerinde yeni bir mülki idari birimin kurulmasının şart olduğu tespitinin yer aldığını ifade etmiştir (Bayramoğlu, 2005: 78-79). Dahası bu gereklilik, çoğu model önerisinde ekonomik kalkınmanın ve coğrafi koşulların zorunluluklarına dayandırılmıştır. Çeşitli model önerilerinde yer alan bölge tahayyülü siyasi gerekçelendirmelerden özenle uzak tutulmuş ve bölünme hassasiyeti pek çok model önerisinde “tedbirli” bir şekilde dile getirilmiştir. Örneğin sermaye örgütlerinden TOBB'un *Anayasa 2000* başlıklı raporunda mahalli idareleri düzenleyen 127. maddesinde bir “yerel yönetim” birimi olarak bölge yönetimlerinin gerekliliğine değinilmiş, bölge idarelerinin AB ile bütünleşme sürecinde bir zorunluluk haline geldiği belirtilmiştir. İl özel idareleri yerine bölge idarelerini geçiren bir değişiklik önerisinde bulunulmuştur. Öte yandan bölge idarelerinin “siyasi” nedenlerle gündeme gelmediği belirtildikten sonra “ekonomik ve coğrafi kriter”ler göz önünde tutularak kurulacak bölgelerin “ülke bütünlüğü” açısından sakınca doğurmayacağı ifade edilmiştir (Bayramoğlu, 2005: 79).

1980 sonrasında Beşinci, Altıncı ve Yedinci Kalkınma Planlarında bölge planlamasına yapılan vurgu çok yoğun olmamakla birlikte yedinci planda “bölgesel gelişme” kavramı “bölgesel plan” kavramının yerini almıştır. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde DPT'nin hazırladığı “1996-2000 Bölgesel Gelişme Raporu” Bayramoğlu'na göre bölgesel planlama ilkeleri konusunda önemli bir yer teşkil etmektedir (Bayramoğlu, 2005: 79). Bu raporda sektörel etkinliklerin karşılıklı bağımlılığı, bölge temelli stratejik vizyon geliştirme, ulusal öncelikler ve yerel taleplerin birlikte ele alınması, değişen koşullara uyum sağlayabilme gibi temaların güçlü varlığı dikkat çekmektedir. Çünkü daha önceki bölge planı perspektiflerinde bu türden temalar bu ölçüde öne çıkmamıştır. Raporda bölge politikası oluşturmanın şu amaçları ihtiva etmesi gerektiği ifade edilmiştir: Bilgi ve üretimine yöne-

lik kaynaklar yaratabilmek, öncelikle yerel ve bölgesel kaynakları harekete geçirebilmek, yerel öncelikleri ön planda tutabilmek, sektörler arası bağlar kurulmasını sağlayabilmek ve çok sayıda küçük-orta ölçekli firma ve projeler yaratılmasını sağlayabilmek (Bayramoğlu, 2005: 79). Raporla geliştirilen bölgesel gelişme temelli kalkınma anlayışı sürdürülebilirlik paradigması ile beslenerek Türkiye için havza-temelli bölge planlama modeli oluşturulmuştur. Bu modele göre Doğu Karadeniz de havza temelli bölgeler arasında yerini almıştır. Karadeniz bölgesi için raporda belirlenen diğer havza-temelli bölgeler Yeşilirmak ve Kızılırmak havza bölgeleri olmuştur.

Havza temelli bölge planı içinde yer almamakla birlikte uygulamaya geçirilen bir bölge planı örneği olması açısından Doğu Karadeniz Bölgesi Gelişme Projesine (DOKAP) daha özel olarak eğilmek gerekir. Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize ve Trabzon'dan oluşan alanda hedef yılı 2020 olmak üzere bir entegre Bölge Gelişme Ana Planı hazırlanmış ve plan doğrultusunda öncelikli sektörler ve uygun yatırım projeleri belirlenmiştir. Giresun ve Ordu istisna olmakla birlikte ağırlıklı olarak Trabzon merkezli bölge ölçeği içinde yer alan iller proje kapsamına alınmıştır. Bölgenin gelişme planına olan ihtiyacı, uluslararası siyasi coğrafyada meydana gelen değişimlerle ortaya çıkan yeni işbirliği olanakları üzerinden temellendirilmiştir. Bu bağlamda projede bölgenin önemi öncelikli olarak şöyle tanımlanmıştır.

"Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni siyasi coğrafyaya yakınlığı, Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin gündeme gelmesi, uluslararası ticarete deniz ve kara taşımacılığı açısından elverişli bir konumda bulunması... Doğu Karadeniz Bölgesini Karadeniz Bölgesinde önemli bir konuma getirmiştir (www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf, 10.10.2016)."

Hem küresel sermaye-merkezli işbirlikleri açısından siyasi içeriğiyle hem de uluslararası ticaret boyutuyla öne çıkan bölge tahayyülü bu coğrafyanın geçmiş mekansal katmanları üstüne yeni işlevler ve anlamlar yüklemiş ve Karadeniz Sahil Yolu gibi mekânsal üretim süreçlerini de hızlandırmıştır. Plan, "Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı" (JICA) ve DPT işbirliği anlaşması çerçevesinde hazırlanmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi Gelişme Projesi (DOKAP) ana plan raporunda dile getirilen önemli hususlardan bir tanesi kalkınma için tespit edilen temel sorun alanlarının bölge ölçekli etkileri olduğu ve dolayısıyla bölge ölçekli idari bir yönetim birimine ihtiyaç duyulmasıdır.²⁴ 2000'de hazırlanan bu raporda belirtilen kurumsallaşma ihti-

²⁴ "DOKAP bölgesinde karşılaşılan problemlerin birçoğu bölge geneliyle ilgili sorunlardır. Bu durumda, Ana Plan tarafından belirlenen bölgesel konularla ilgilenmek üzere yeni bir kurumsal düzenlemenin yapılması gerekmektedir [...] DOKAP bölgesinde yaşanan sorunlardan biri, kıyı bölgesinde gerçekleşen kentsel gelişmenin planlanması ve yönetilmesidir. Bölgesel perspektif gerektiren diğer konular su havzalarının yönetimi, turizm gelişimi için geniş alanların planlanması ve katı atık depolama sahalarının belirlenmesidir. Bölgesel düzeyde ele alınması gereken bir başka konu, bölgenin bir yatırım alanı olarak tanıtılmasıdır. Bölge ile Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkeleri arasındaki uluslararası ticareti teşvik etmek için, bölge düzeyinde bazı girişim-

yacı 2006 yılında kurulan bölgesel kalkınma ajansının kurulmasıyla birlikte kısmi düzeyde karşılanmıştır. DOKAP ana plan raporunda bölgenin sosyo-ekonomik ve mekânsal yapısına ilişkin doksanlı yıllara dair belirli veriler paylaşıldıktan sonra bölgenin küresel pazara entegre edilebilecek kaynak değerlendirmesi yapılmıştır. Daha sonra bölgenin sorunlarının yapısal analizi yapılmış ve bölge için kalkınma hedefleri belirlenerek bölgesel gelişme stratejisi tarif edilmiştir. Bu doğrultuda geliştirilen kalkınma çerçevesi alternatifli bir perspektif şeklinde sunulmuştur. Bölgenin sorunlarının yapısal analizinde dört temel sorun alanı tespit edilmiştir. Bunlar arasında bölgeye özgü etmenler olarak, “gelişmiş bölgelere uzaklık/erişim sorunları” ve “düz alanların sınırlı olduğu sert topoğrafya yapısı” sayılmıştır. Diğer iki etmen ise “yerel yönetimlerin zayıflığı” ve “kalkınma planlaması ve idare sisteminin yetersiz olması” gibi kurumsal sorunlardır. Bu yapısal sorunlar ışığında, ulaşım ve iletişim altyapısının güçlendirilmesine, çok amaçlı su kaynaklarının geliştirilmesine ve yönetilmesine, toprak tasarrufunun iyileştirilmesine ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesine odaklanan bir bölgesel kalkınma stratejisi oluşturulmuştur.²⁵ Bu strateji doğrultusunda 2020 yılına kadar sürmesi koşuluyla bölgesel kalkınma için üç olası kalkınma alternatifi tasarlanmıştır. Bunlar “sürdürülebilir entegre kalkınma”, “hızlandırılmış tarıma dayalı sanayi öncülüğünde kalkınma” ve “dışa yönelik hizmetler sektörü önceliğinde kalkınmadır” (www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf: 4.bölüm:2, ErişimTarihi: 25.10.2016). Raporun devamında Doğu Karadeniz için çeşitli açılardan yapılan projeksiyonların sonuçlarına dayanarak ikinci ve üçüncü kalkınma alternatiflerinden oluşan melez bir yörüngenin takip edilmesinin daha uygun olacağı yönünde bir öneri yapılmıştır. Aslında bu öneri daha önceki dönemin iktisadi ilişkileri ulusal ölçekte örgütleyen kalkınma tahayyülü yerine yerellik ve küresellik ilişkiseliliğini

lerde bulunulmalıdır” (www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf: 7. Bölüm: 2-3, Erişim tarihi: 25.10.2016).

²⁵ Bu stratejinin daha detaylı başlıkları şöyle özetlenebilir:

“Ulaşım ve iletişim altyapısının güçlendirilmesi noktasında entegre bir liman ağının geliştirilmesi ve yeni tip deniz ulaşım araçlarının geliştirilmesiyle Karadeniz'deki deniz yolu taşımacılığının daha yoğun bir biçimde kullanılması; kullanım etkinliğini artırmak için büyük şehir merkezlerinde viyadüklü üst geçitleri içeren çözümlerin üretilmesi, Karadeniz sahil yolunun aşamalı olarak iyileştirilmesi ve Kuzey-Güney bağlantılarını güçlendirmek için alternatif karayollarının yapılması gibi temel başlıklar belirlenmiştir. Çok amaçlı su kaynaklarının geliştirilmesi ve yönetimi noktasında özellikle sulama, hidro-elektrik enerji üretimi, şehir suyu temini, turizm ve taşkın önleme gibi amaçlara hizmet eden barajların kurulması, kısıtlı tarım arazilerinde ürün çeşitliliği sağlamak ve verimliliği artırmak için sulama yapılması, kırsal ekonomiyi canlandırmak amacıyla çeşitli toplumsal ve turistik faaliyetlerin baraj projeleri ile birleştirilmesi gibi başlıklar saptanmıştır. Toprak tasarrufunda iyileştirme noktasında esas olarak mülkiyet temelli rasyonalitenin ormanlık arazilerde ve meralarda net bir şekilde belirlenmesi hedeflenmiştir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi hususunda ise özellikle yerel hizmetlerde etkinliği artırarak, ölçek ekonomileri doğrultusunda büyük olan yerel yönetimlerden küçüklere doğru etkili bir yardımlaşma zincirinin oluşturulması ve yerel yönetim birlikleri aracılığıyla, yer seçimi kararlarının daha iyi verilebilmesi, sınırlı insan gücü ve maddi kaynakların ortaklaşa kullanılması hedeflenmiştir. (www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf, 3. Bölüm: 4-6, Erişim tarihi: 25. 10.2016).”

önceleyen türden bir bölge tahayyülü özelliği taşımaktadır. Çünkü her iki kalkınma alternatifi de özel olarak Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) coğrafyasıyla kurulacak pazar ilişkilerinin önemini vurgulamaktadır. Zaman içerisinde ulus-ötesi pazar ilişkilerinin tarımsal sanayi ürünlerinin ithalat ve ihracatından hizmet sektörü ürünlerinin sunumuna doğru gelişen ve farklılaşan bir yörünge takip etmesi önerilirken, bu sürecin kendiliğinden bir ürün olarak da iç bölge bütünleşmesinin güçleneceği beklentisi ileri sürülmektedir.²⁶

Neo-liberal politikaların hayata geçirildiği dönemde yeniden-ölçeklenme çabalarının odağında gelişen bölgesel mekân tahayyülüne son bir örnek Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Ajansının 2011 yılında hazırlıklarına başladığı ve 2012 yılında tamamladığı *2014-2023 Bölge Planı*²⁷ raporundaki bazı tespitlerdir. Sorumluluk alanında Trabzon, Rize, Artvin, Giresun, Ordu ve Gümüşhane illeri bulunan ajansın bölge için hazırladığı gelişme planında yukarıdaki diğer raporlarda da değinildiği gibi kararların bölgesel ölçek gözetilerek alındığı ifade edilmiştir. Öte yandan alınan bölgesel ölçekli kararların bölge kentleri arasındaki farklılaşma ve bölgesel fonksiyonel bütünleşme potansiyelleri göz önüne alınarak formüle edildiği de vurgulanmıştır. Yine yukarıdaki diğer raporlarda da belirtildiği gibi bölge kentleri arasındaki farklılıklar dikkate alınırken Trabzon'un bölgesel merkez konumunun güçlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye'deki 12 bölgesel büyüme merkezinden biri olan Trabzon özelinde atılacak adımların bölgenin diğer kentleri açısından da destekleyici ve bütünleştirici mahiyette olacağı dile getirilmiştir. Bölgenin ulusal sınırlar içerisindeki diğer kent gruplarıyla fonksiyonel ilişkilerinin çerçevesi konusunda şöyle bir değerlendirmede bulunulmuştur. Bölgenin doğuda ve batıda olmak üzere iki etkileşim hinterlandıyla farklı sektörler temelinde fonksiyonel ilişki geliştirmesi gerektiği teşhis edilmiştir. Bu bağlamda doğuda Erzurum-Erzincan-Bayburt ve Ağrı-Kars-Ardahan-Iğdır kent gruplarıyla organik tarım ve hayvancılık, sınır ticareti ve turizm sektörlerinin geliştirilmesi doğrultusunda kaynakların harekete geçirilmesi önerilmiştir. Batıdaysa Samsun-Çorum-Tokat-Amasya ve Zonguldak-Karabük-Bartın gibi Karadeniz bölgesi kent gruplarıyla ormancılık, orman ürünleri ve ulaştırma sektörlerinde işbirlikleri doğrultusunda kaynakların yönlendirilmesi önerilmiştir. Raporda bölgenin ulus-ötesi etkileşim hinterlandı ise Karadeniz Havzasında Sınır Ötesi İşbirliği Programına dâhil olan Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Ro-

²⁶ Raporda BDT ülkeleri ile pazar ilişkilerinin geliştirilmesi perspektifi hem küresel kapitalizm koşullarında değişen siyasal coğrafya ölçekleri hem de hâlihazırda raporun yazıldığı tarihten yaklaşık on iki yıl önce Gürcistan ile sınır olan Sarp sınır kapısının insan ve mal geçişlerine açılmış olmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Öte yandan turizm gibi hizmet sektörünün gelişimi açısından AK Parti iktidarı döneminde özellikle iki binli yıllar boyunca Ortadoğu'yla gelişen daha yoğun pazar ilişkileri yoğun bir Ortadoğu turist nüfusu için ülkenin Doğu Karadeniz Bölgesini çekim merkezi kılabilmıştır (www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf, 3. Bölüm:4-6, Erişim tarihi: 25/10/2016).

²⁷ Raporu Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansının resmi web sitesinden edinmek mümkündür. (<http://www.doka.org.tr/TR/Yayinlar/Bolge-Plani>).

many, Ukrayna ve Yunanistan gibi ülkelerle çerçevesiylemiştir. Fakat daha somut olarak Özerk Acara Cumhuriyeti ve Rusya ile geliştirilecek ilişkiler doğrultusunda önemli potansiyel işbirliği alanları tespit edilmiş. Özerk Acara Cumhuriyeti ile özellikle tarım, organik tarım, HES'ler ve farklı turizm biçimleri doğrultusunda sektörel işbirliği alanları tesis edilmesi önerilirken özellikle bölgede çay ve fındık tarımında çalışan Gürcü iş gücü kaynağı düşünülerek onların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve özellikle sınır geçişlerinin daha kolaylaştırılması yönünde girişimlerin hızlandırılması teklif edilmiştir. Rusya Federasyonu ile ilişkiler konusunda Türkiye'den en kısa sürede kara yolu ulaşımını sağlayan Gürcistan üzeri transit geçişli Kazbegi-VerhniLars Gümrük Kapısı'nın açılması ile karşılıklı ticaretin arttırılması hedefi koyulmuştur. Bununla birlikte özellikle Rusya'nın güney bölgeleri olan Krasnodar, Rostov ve Kafkaslar'da yer alan Kuzey Osetya Cumhuriyeti ile ihracat yönelimli ticari ilişkilerin geliştirilmesi hedefi belirlenmiştir. Turizm alanında da özellikle Sochi, Batum, Trabzon arasındaki güzergâhlarda kruvaziyer turizminin geliştirilmesi gereği üzerinde durulmuştur. Raporda dengeli ve sürdürülebilir bölgesel ve kentsel gelişmeyi sağlayabilmek için bölge için merkez kademelenmesi yapılması gerektiği ifade edilmiştir. 2008 yılında bölge için yapılmış Çevre Düzeni Planına uygun olarak bu raporda da bölgesel merkez, alt bölge merkezleri ve kentsel hizmet merkezleri önerilmiştir. Mekânsal gelişimin kıyı bandında yoğunlaşmış bir şekilde ve lineer bir büyüme eğilimini kısmi olarak önleyebilmek için böyle bir kademelenme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda,

Trabzon-Rize sahil koridoru bölgesel merkez olarak belirlenmiştir. Trabzon-Rize aksındaki yerleşmelerin ekonomik ve sosyal yapılarına bakıldığında, bu yerleşmelerin bölgesel kentsel hizmetler açısından yoğunlaşmış bir alan olduğu tespit edilmiştir... Artvin, Ordu, Giresun ve Gümüşhane'nin merkez ilçeleri ile gelişmişlik düzeyleri bakımından bölgede ön plana çıkan Ünye, Fatsa, Gököy ve Hopa ilçeleri alt bölge merkezi olarak belirlenmiştir. Kentsel hizmet merkezleri olarak ise; Şebinkarahisar, Espiye-Tirebolu-Görece, Mesudiye, Korgan, Kelkit, Kürtün, İkizdere ile Trabzon-Rize kıyı kesimi alt bölgesi, Giresun kıyı kesimi alt bölgesi, Ünye- Fatsa kıyı kesimi alt bölgesi, Espiye-Tirebolu-Görece kıyı kesimi alt bölgesi belirlenmiştir. (http://www.doka.org.tr/TR/Yayınlar/Bolge-Plani, 2012: 164)

Söz konusu merkez kademelenmesi çerçevesinde Doğu Karadeniz bölgesi için temelde önerilen gelişme modeli "kır-kent arasındaki ekonomik ve sosyal bağlantı ve uyumun güçlendirilmesidir. Bölge iç kesimlerinde, özellikle kırsal alanda, Bölge kıyı kesimi ile entegrasyon sağlanacak, üretim/hizmet alanında gelişmiş kıyı kentleri ise kırsal alanda çeşitlendirilen ve geliştirilen faaliyetler ile ve gelişmiş beşeri sermayesi ile kırsal alanla eşzamanlı olarak katma değeri yüksek, yenilikçi üretim modellerine geçiş yapabilecektir" (http://www.doka.org.tr/TR/Yayınlar/Bolge-Plani, 2012: 177). Yenilikçi ve rekabetçi ekonomi modellerini geliştirme konusundaki vizyonu oluşturan birkaç unsura değinmek gerekirse örneğin "alternatif lojistik imkânlarını çeşitlendirerek Bölge'yi lojistik merkezi haline getirmek", "bölgesel enerji

ve maden kaynaklarını verimlilik ve çevre duyarlılığı kapsamında harekete geçirmek” ve “turizm sektörü gelişimini bölge halkının refah ve yaşam kalitesini artıracak şekilde planlamak” gibi maddeler öne çıkmaktadır. Sonuçta daha öncekilerle birlikte bu bölge gelişme planının kâğıt üstünde sorunsuzmuş gibi görünen önerileri kalkınmanın kendiliğinden bir “ortak iyi” alanı oluşturduğu sanısını doğurabilir. Öte yandan bahsedilen neo-liberal düzlemdeki yeniden-ölçeklenme sürecinin Türkiye özelinde yerelleri merkez karşısında karar alma yetkileri açısından ne ölçüde güçlendirebildiği belirsizdir. Ayrıca belli ölçülerde uygulama şansı bulan bölgesel gelişme planlarının yerelerde ne türden toplumsal çelişki ve muhalefet alanları ürettiği de önemli bir sorudur.

Esas olarak doksanlı ve ikibinli yıllarda olgunlaşan mezkûr bölgesel gelişme perspektifleri Türkiye’de siyasal iktidarın mekân-temelli kaynaklar üzerindeki hâkimiyet ilişkilerinin yeniden yapılanma ihtiyacına denk düşmektedir. Özellikle kapitalist üretim ilişkilerinin kazandığı derinlik ve farklılaşma düzeyi ulusal ölçeğin yanı sıra küresel ve yerel ölçekler arası ilişkilerin örgütlenmesini önemli hale getirmiştir. Dahası ulusal kalkınma döneminin tekil ölçekli ve sektör-temelli bölge yaklaşımı yerine yerele içkin farklılıkların sermaye birikimi için yeniden üretimini esas alan esnek, stratejik ve faydacı uyarlanmalara açık bir iktidar yapısının gerekliliğini de gündeme taşımıştır. Türkiye’de küresel kapitalizme entegrasyonun ciddi bir ivme kazandığı 1980’li ve 1990’lı yıllarda siyasal iktidarın bölge/yerellik temelli yeniden ölçeklenme ihtiyacı yeni model önerilerine yönelik çalışmaların ve bölge-temelli gelişme planlarının da üretilme koşullarını oluşturmuştur. Öte yandan güvenlik ve neo-liberal eksenli yeniden ölçeklenme ve bölge tartışmalarında özellikle emek-ve-etnik kimlik eksenli siyasallaşmış katılım biçimlerinin söylemsel alandan dışlanması Türkiye’de deneyimlenen süreci yoksullaşan sınıfların ve dışlanmış kimliklerin örgütlü katılımını güçlendiren güçlü bir âdemi-merkezileşme olarak nitelendirmeyi imkânsız kılmaktadır. Bunun yerine sürecin anlamı de-konsantrasyon²⁸ kavramıyla ifade edilebilecek “merkezi iktidar aktörlerinin sermaye aktörleriyle işbirliği içinde yerele nüfuz etme kapasitesini” geliştiren bir çerçeve içinde şekillenmiştir. Çiçek’in bu minval üzere yaptığı değerlendirmede de dekonsantrasyon sürecine ilişkin en iyi örnek olarak kalkınma ajansları gösterilmiştir. Bu

²⁸ Cuma Çiçek ademi-merkezileşme/de-santralizasyon ile de-konsantrasyon arasındaki farkları belirginleştirdiği bir yazısında şunları ifade eder: “... de-konsantrasyondan amaçlanan müdahale alanını yayararak ve derinleştirerek merkezi daha da güçlendirmektir. Bu anlamda de-konsantrasyon genelde yeniden merkezileşme ile birlikte işler. Devlet, gücünü artırmak için bir yandan merkezdeki aygıtlarını, kurum ve kuruluşlarını güçlendirirken, öte yandan güçlenen merkezi, bölgelere ve yerellere taşır. Yereldeki eli ve ayağını hem uzatır hem de kuvvetli kılar. De-konsantrasyon bu anlamıyla, merkezi dengeleyecek ve denetleyecek bir yerel ve bölgesel yapı öngörmez. Öte yandan merkezin tekçi kurumsal yapısını idari, siyasi ya da kültürel çoğulculuk temelinde dönüştürmeyi de hedeflemez. Aksine, merkezi, ideolojik ve politik yönelimiyle; etnik, ulusal, dinsel ve mezhepsel kimliğiyle ve sınıfsal kombinasyonuyla yerellere ve bölgelere taşır” ([http://www. Birikimdergisi.com/haftalik/1354/merkezilesme-dekonsantrasyon-desantralizasyoniii#.WA8VFFSL T4Y](http://www.Birikimdergisi.com/haftalik/1354/merkezilesme-dekonsantrasyon-desantralizasyoniii#.WA8VFFSL T4Y), erişim tarihi: 25.10.2016).

bağlamda Çiçek'e göre yeniden ölçeklenme arayışının Türkiye'de merkezle ilişkiler bağlamındaki çelişkili görünümü şöyle ifade edilmiş:

“İdari ve siyasi yetkileri olmasa bile yerel/bölgesel sosyo-ekonomik planların ‘yerellik’ ve ‘yerindenlik’ ilkeleri çerçevesinde yapılması için önemli bir fırsat sunan bu süreç, Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) yerel şubelerini açmak şeklinde ele alınmış, Valilerin koordinatörlüğünde – fiiliyatta denetiminde – bir yapıya dönüşmüştür. Üstelik planlama yetkileri İmar ve Şehircilik Bakanlığı, DPT’yi içerecek şekilde kurulan Kalkınma Bakanlığı, TOKİ gibi yeni idari ve siyasi yapılarla yeniden merkezileştirilmiştir” (<http://www.birikimdergisi.com/haftalik/1354/merkezilesme-dekonsantrasyondesantralizasyoniii#.WA8VFFSL T4Y>) (erişim tarihi: 25-10-2016).

Öte yandan, belli ölçülerde uygulama şansı bulan bölgesel gelişme planlarının yerelerde ne türden toplumsallığı tahrip edici etkiler ürettiği, ne tür çelişki ve muhalefet alanları ürettiği konusuna gelince bu noktada hem örgütlü muhalefet örneklerini hem de örgütlü olmayan kişisel/toplumsal/kültürel yaşam hafızalarının başkaldırılarını dikkate almak gerekir.

Bölgesel gelişme planlarında özellikle bölgenin doğal kaynaklarının neoliberal kalkınma anlayışı çerçevesinde sömürüye konu edilmesi bölge içinde ve özellikle vadi sistemleri boyunca HES ve baraj karşıtı pek çok mücadele yapılmıştır. Aksu’nun da belirttiği gibi özellikle yüksek dağları, hızlı akan ve sayıca fazla çay ve dereleri yüzünden “nehir tipi HES’lere” daha uygun olan Karadeniz HES projelerinin yoğunluklu hedefi haline getirilmiştir. Dolayısıyla bu projelere en yoğun tepkiler de bu bölgeden gelmiştir. HES karşıtı hareket ilk olarak 1998 yılında Çamlıhemşin’de başlamış, ardından da Fındıklı, Şenoz, Hemşin ve diğer vadilerle beraber hareket Doğu Karadeniz boyunca genişlemiştir (Aksu, 2016: 395-396).

Enerji kaynaklarının verimli kullanımı vizyonu çerçevesinde Artvin bölgesinde – özellikle Borçka, Murgul, Hopa ve Yusufeli ilçelerinde – pek çok irili ufaklı hidro-elektrik santral yapımı gerçekleştirilmiş ve *Çoruh Vadisi* boyunca 11 baraj kurulmuştur. Bozok’lar ve Akbaş’ın 2012 ve 2013 yıllarında Artvin’in inşaa faaliyetlerinden etkilenen köylerinde bu konuya ilişkin yaptıkları bir dizi sözlü tarih görüşmelerinden çıkardıkları sonuçlar oldukça kıymetlidir. Ulaştıkları temel sonuç HES’lerin ve barajların insanların rızaları alınmaksızın kapitalist müdahaleyle inşa edilmesi gibi bir problemin ötesindeydi. Onlara göre,

Bir yaşam biçiminin ve bu yaşam biçiminden müteşekkil bir hafızanın yitirilmesi söz konusu olan. Yitmekte olan bu hafıza doğayı da yaşayan bir “şey”/varlık/aktör olarak görmeyi ve ancak onunla birlikte sürdürülebilir bir yaşam biçimini kabul etmeyi içermektedir. Zira tam da bu hafıza doğayla beraber üretmenin, doğayı izleyerek davranmanın, doğayla ortak üretici olmanın, insan enerjisiyle doğanın enerjisini birleştirmenin, hayvanların, suların, toprağın ve ağaçların dilinden anlayarak yaşamının olanaklarını içerir (Bozok, Bozok ve Akbaş, 2016: 268).

Araştırmacılar kırdaki görüşmecilerin hafızalarında ve hatıralarında modern kapitalizmin zamansallığıyla doğanın zamansallığının nasıl çatışan

mantıklar ürettiğini açığa çıkartmaya çalışmışlardır. Kırsal ilişkileri romantize etmemeye özen göstererek HES ve barajların nasıl bir toplumsallığı ortadan kaldırabildiğine işaret etmişlerdir. Bozok ve Akbaş *Çoruh vadisi* boyunca gözlemlerini işlerken Doğu Karadeniz'in diğer ucundaki bir başka vadiye araştırmasını yapan Sıla Pelin Oğuz'un ulaştığı sonuçlar da dikkate değerdir. Trabzon'un Çaykara ilçesinin idari sınırları içerisindeki *Solaklı Vadisindeki* HES karşıtı direnişleri ve mücadeleleri anlamaya çalışırken Oğuz, vadinin bir parçası olan Uzungöl bölgesindeki direnişin doğayla turizm sektörü üzerinden ekonomik bir kaynak ilişkisi kurmalarına dayandığını ifade etmiştir. HES'lerin Uzungöl ve civarında yapılan turizmden elde edilecek gelire ket vuracağını düşünen köylüler direnişe geçmişlerdir. Fakat Uzuntarla, Köknar ve Karaçam köyleri gibi Romeyka dilini konuşan Rum nüfusun yaşadığı vadinin diğer köylerinde HES karşıtı mücadeleye eklenmenin arkasında doğaya ekonomik bağlılıktan öte yaşam alanının bir parçası olarak duygusal bir bağlılık bulunmaktadır. Kültürel hafızalarının oluşumunda doğayla birlikte yaşamının ayrılmaz bir yeri olması sebebiyle doğanın tahrip edilmesi kültürel hafızanın yok edilmesiyle eşdeğer tutulmuştur. Su, toprak, hava ve içindeki canlılar bütününe HES'lerle zarar göreceği anlayışı bölge halklarını, kendilerinin de bir parçası oldukları bu coğrafyayı korumaya itmiştir (Oğuz, 2016: 218). Öte yandan Erdem Evren'in Artvin'deki Yusufeli Barajı projesi konusunda yürüttüğü araştırmasında uzun süren baraj karşıtı mücadelenin nasıl sönümlendiğini açıklamaya çalışmıştır. Sönümlenmenin tekabül ettiği yıllar AKP'nin iktidar olduğu yıllara denk gelmiştir. Bu yıllarda projeyi yürüten uluslararası konsorsiyumun yerine geçen AKP'li yerel ve üst düzey yöneticilerin müzakereci kalkınma pratiklerini devreye sokmaları projeye karşı direnişlerin yumuşamasında belli bir başarı elde etmiştir. Fakat bundan daha önemlisi Evren'e göre baraj projelerinin uzun zamansallığı sebebiyle ortaya çıkan sürece yabancılaşma türündeki olumsuz duygulanımlar ve daha ötesinde bu uzun zamanı süreçten ekonomik kâr elde edebilmek adına fırsata çevirme olanaklarının yaratılması baraj karşıtı direnişin sönümlenmesinde oldukça etkili olmuştur (Evren, 2016:285-286).

Bölgesel gelişme planlarının yerelerde toplumsallığı tahrip edici etkiler ürettiği HES projelerine yönelik örgütlü muhalefet hareketi örneğine de değinmek gerekirse bu noktada Derelerin Kardeşliği Platformu²⁹ (DEKAP)

²⁹ Derelerin Kardeşliği Platformu'nun kuruluş süreci Cemil Aksu'nun aktardığı hareketin Dönem Sözcüsü Ömer Şan tarafından şöyle dile getirilmektedir: "Derelerin Kardeşliği Platformu, Rize'nin Çamlıhemşin ilçesinde Fırtına Vadisi üzerinde kurulması planlanan HES projelerine karşı 1996'lı yıllarda başlatılan demokratik ve hukuksal mücadelenin 2000'li yıllara uzanması, ardından yine Rize'nin Fındıklı ilçesindeki Arılı ve Çağlayan Vadileri üzerinde kurulması planlanan HES projelerine karşı yerel halk mücadelesinin 2005'li yıllarda başlaması, daha sonra bölgemizin diğer vadileri üzerinde de benzer projelerin geliştirildiği ve bu yönde mücadelelerin verilmesiyle altyapısını oluşturmuştur. Özellikle de Fındıklı'daki mücadelede öncü olan Fındıklı Dereleri Koruma Platformu'nun katılımıyla, HES'lere karşı mücadelenin yükseldiği diğer bölge ve vadilerle, demokratik ve hukuksal tecrübelerin paylaşılması, iletişim ve destek oluşturulması aracılığıyla herhangi bir hiyerarşik yapıya bağlı kalınmadan tamamen bağımsız bir anlayışla yerel halk hareketi olarak 2005 yılı sonlarında, çevre müca-

çatısı altında yürütülen çalışmaların büyük payı vardır. Aksu'ya göre Doğu Karadeniz vadileri boyunca gelişen HES karşıtı hareketlerin DEKAP aracılığıyla bir çatı örgütüne sahip olmasından bahsedilebilir fakat bu durum neo-liberal kalkınma zihniyetine alternatif yereller boyunca örülen yeni öznellik pratiklerinin üretilmesini beraberinde getirmemiştir. Aksu hareketin bu yetersizliğini bir ölçüde “yaşam alanının” mücadeleye katılanlar açısından sadece kendi köyünden, deresinden, vadisinden ibaretmiş gibi anlaşılmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu durum böylesi bir yanlış-anlamanın ötesinde önceki bölümlerde de değinildiği gibi tarihsel temelleri Osmanlı'ya uzanan vadi sistemleri arasındaki dayanışma ilişkilerinden çok rekabet ve dışlama ilişkilerinin varlığına dayanmaktadır. “Komşu ilçeden gelenlerin bile “dışardanlı” sayılması ve “dışarıdan gelenler”in kendi içlerine karışmasını istememezlik köklü bir yapıya sahiptir (Aksu, 2016: 402)”. Öte yandan Aksu hareketin örgütsel ve temsil yapısıyla ilişkili sorunların da temel önemde olduğunu vurgulamıştır. Özellikle siyasal yeniden-ölçeklenme bağlamında neo-liberal sermaye birikim sürecinin yerellerin müşterek değerlerine el koyma hamlesine karşı direniş hareketlerinin ölçeğinin de yerel-temelli bir karakter kazanması önemli hale gelmiştir. Fakat Aksu'ya göre DEKAP bu açıdan ilk dönemlerinde kurucu bir rol üstlenirken ve Doğu Karadeniz boyunca yeni bir aidiyetin oluşmasına katkı sunarken, daha sonraki dönemlerinde öncülük rolünü benimseyerek yerellerin dinamiklerinden yükselen demokratik niteliğini kaybetmiş ve yerellerle kurduğu ilişki bağı gittikçe zayıflamıştır. Bu bağlamda Aksu şunları ifade etmiştir:

“HES karşıtı hareketin temel özelliğinin, çoklu öznelliklerin doğrudan yaşamlarını etkileyen sorunlar etrafında harekete geçirerek, değiştiren kurucu pratikler geliştirilebileceği ölçek olarak “yerel”in otonom, yukarıdan değil, başlangıç noktası olması gerektiğidir... DEKAP klasik siyasetteki öncü rolünde davranmıştır... DEKAP deneyimi ışığında, meclisler tarzında siyaset yapmayı ilke edinenler açısından en önemli noktanın, meclislerin yerelin kendi özgünlüğünde ve otonomisinde kurulması ve hayata geçirilmesi gerektiğidir. Yukarıdan aşağıya, üst aklın bir yansıması olarak belli aidiyetler ve kimlikler üzerinden kurulmaya çalışması durumunda yerelde karşılık bulamamaktadır (Aksu, 2016: 417-418).”

Özetle, neo-liberal sermaye birikimi rejimi yeniden-ölçeklenme bağlamında Doğu Karadeniz bölgesel mekânına yönelik nehirler gibi müşterek değerlerden iktisadi servet üretme gayretini bütünlüklü bir şekilde hayata geçirmeye çalışmaktadır. Ama bu sürecin ürettiği örneğin HES'lere karşı direniş hareketleri bir yandan geleneksel siyasi kültürün merkezileşen örgütlenme tarzını yeniden üretirken diğer yandan da dar bir ölçekle (tek tek vadiler) sınırlı sadece korumacı reflekslerle hareket eden bir mücadele biçimi üretiyor.

delesinde ön plana çıkan Av. Remzi Kazmaz öncülüğünde 5 kişilik Yürütme Kurulu'nun oluşturulması ile kurularak çalışmalarına başladı (Aksu, 2016: 414)

Bitirirken

Bu çalışma ulus-devlete için mekân üretiminin boyutlarından biri olan söylemsel mekân üretiminin Türkiye'deki yansımalarını bölgesel sınıflandırmayı merkeze alarak Doğu Karadeniz Bölgesinde sosyo-mekânsal üretimin yeniden-ölçeklendirmesi üzerinde etkili olan faktörleri açığa çıkarmıştır. Bu bağlamda bir taraftan ikinci el kaynaklar taranırken diğer taraftan mekân üretiminin değişen ölçeklerine dair farklı kurumların raporlarını merkeze alan bir yöntem izlemiştir.

Bölge küresel-ulusal-bölgesel-yerel ölçekler içeren yapısıyla bir taraftan Osmanlı'dan günümüze uzanan süreklilikler ve kopuşların temsili mekânı olurken, diğer taraftan ise kendi içinde farklılaşan sosyo-mekânsal bir üretim bütünlüğünü temsil eder. Ulus-devletçe inşa edilen söylemsel mekânın sınırları esas olarak Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet düşünselliğinin içinde oluşmuş olsa bile Osmanlı'dan bugüne uzanan bir hafızanın değişen dönüşen sürekliliğinin izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda imparatorluk döneminde sancak ölçekli idari yapılanmanın merkezi iktidar temsilcileri ile yerel yapıdaki temsilcilerin karşılıklı etkileşimi en küçük üretim-tüketim merkezi olan kazadan başlayıp bir bütünlük arz eder. Özellikle Klasik Osmanlı örgütlenmesinin duraksamaya uğradığı evrede belirgin olarak ortaya çıkan yerelin artan orandaki etkisi bir taraftan bölgesel iktisadi bütünlük (vergi toplama gibi) hedefi gözetirken diğer taraftan ise vadi merkezli mikro iktidarı hedefleyen/düzenleyen bir sosyal oligarşinin üretimine olanak sağlamıştır. Tam da bu tarihsel/yapısal katman üzerine oturan kapitalizm ve ulus devlet örgütlenmesinin bölgede oluşan kendini yeniden üretme pratikleri, bir taraftan geçmişin hafızasını içerirken diğer taraftan ise ulus devletin ötekileştirdiği temsilcileri de söylemsel mekân üretiminin hedefi ve ötesinde yok edileni/asimile edileni haline getirmiştir.

İmparatorluk dönemi mekânsal örgütlenmesinin ulusal piyasa eksenli mekânsal örgütlenmeye evrilişi boyunca bölgenin Trabzon merkezli iktisadi işlevlerinde önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. Transit ticaret işlevi zayıflayan Trabzon merkezli bölge ekonomisi demiryolu ağları yatırımlarının ortaya çıkardığı olumsuz koşullarda önce geç dönem Osmanlısından kalan haliyle deniz ulaşımı üzerinden sonra ise 1950'li yıllarda artan karayolları politikalarıyla sahil limanları ve kentleri üzerinden yeniden ölçeklenmiştir. Bu temele dayanarak 1960'lı yıllara gelindiğinde kalkınmacı politikaların planlama çerçevesi bölgenin sosyo-mekân üretim süreçlerini sektör temelli ve ulusal ölçeği önceleyen bir politik-ekonomi bütünselliği içinde kısmi olarak şekillendirmiştir. Bu bağlamda özellikle çay merkezli üretimin bölgenin mekânsal üretiminin önemli görünüşlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. Devlet tekeli ve küçük aile mülkiyeti esaslı bir "eşitlikçilik" anlayışına rağmen çay tarımı hem bölgenin merkeze bağımlılığını hem de bölge içi sınıfsal, mekânsal, etnik ve cinsiyet temelindeki belirgin eşitsiz farklılaşmaları üretmeye başlamıştır. 1980'lerle birlikteneo-liberal politika aksının ortaya çıkarmış olduğu küresel, ulusal ve bölgesel/yerel yeniden-ölçeklendirme Doğu Karadeniz bölgesinin yeniden tanımlanmasını beraberinde

getirmiştir. Bu bağlamda birbiriyle ilişkilenen bu ölçeklendirmelerin her biri kendi içerisinde bir bütünsellik barındırırken aynı zamanda bir üst ölçeğe eklenme konusunda sermayenin Türkiye'deki yerelliğe nüfuz etme kapasitesine bağlı olarak daha yoğun bir ilişkilenmeyi sağlamaktadır. Fakat bu ilişkilene aynı zamanda hem yerel-temelli direniş hareketlerini doğurmuştur hem de merkez-yerel çelişkilerini yeni bir düzleme taşımış ve bölge içi oluşan mekânsal çelişkileri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda yereldeki toplumsal muhalefetin tavrı, mücadele pratikleri Karadeniz'in bölgesel direniş mekânına önemli deneyimler kazandırmıştır. Fakat örgütlenmenin komşu vadilerle rekabete varan ve kendi içine kapalı yapısı geçmişin yerele içkin direniş ve eklenme pratiklerinin neo-liberal dönemdeki yeni görünümüleri olarak ortaya çıkmıştır. Yani bir tarafta ekolojik bir perspektifle yerelin otonomisini güçlendirmeye çalışan direnç odakları oluşurken diğer taraftan ise merkezi iktidarın yerel temsilcileri aracılığıyla bölgenin mekânsal üretiminde merkezin denetiminin yeniden üretilmesi sağlanmıştır. Bu haliyle Doğu Karadeniz bölgesi siyasi, idari ve iktisadi mekân olarak üretiminin, tarihselliği kendi içinde farklılaşan ve değişen bir dönüşümün bütünü olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksu, C. (2016), "*Derelerin Özgürlüğünden Yaşamın Özgürleştirilmesine: HES Karşısı Kitle Hareketlerinin Politik Ufku Üzerine Bir Deneme*", Der: Cemil Aksu, Sinan Erensü ve Erdem Evren, *Sudan Sebepler Türkiye'de Neo-Liberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri*, İstanbul, İletişim Yayınları: 395-421.
- Aygün, N. (2005), *On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon, Sarender.
- Bakrezer, G. (2010), "*Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Çöküşü*", Der: Güven Bakrezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak*, İstanbul, İletişim Yayınları: 25-96.
- Bayramoğlu, S. (2005), "*Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi*", Der: Menafturan, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, Paragraf Yayınevi: 35-120.
- Bilgin, M. (2010), *Trabzon Vilayetinde İki Din Taşıyanlar*, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Birinci Coğrafya Kongresi 6-21 Haziran 1941: Raporlar Müzakereler Kararlar*, (1941), Ankara, Maarif Vekilliği.
- Bozok, N., Bozok, M. ve Akbaş, M., (2016), "*Bizim Dereyi kim çaldı?*" *Doğu Karadeniz'de Yaşlı Kadınlar ve Yaşlı Erkeklerin Doğa Anlatıları*", Der: Cemil Aksu, Sinan Erensü ve Erdem Evren, *Sudan Sebepler Türkiye'de Neo-Liberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 247-269.
- Durgun S. (2010), *Memalik-i Şahane'den Vatana*, İstanbul, İletişim Yayınları.

- Dündar, F. (2015), *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2010), "*Trabzon ne yetiştirsin?*", Der: Güven Bakırezer ve Yücel Demirer, *Trabzon'u Anlamak*, İstanbul, İletişim Yayınları: 97-126.
- Evren, E. (2016) "*Bir Baraj Karşısı Mücadelenin Yükselişi ve Düşüşü: Yusufeli Baraj Projesive Hidro-Kalkınmanın Zaman-Mekân Siyaseti*", Der: Cemil Aksu, Sinan Erensü ve Erdem Evren, *Sudan Sebepler Türkiye'de Neo-Liberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri*, İstanbul, İletişim Yayınları: 269-291.
- Genç, F. (2016) "*Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi*", Der. Deniz Yıldırım ve Evren Haspolat, *Değişen Karadeniz'i Anlamak*, Ankara, Phoenix Yayınları: 257-281.
- Genç M. (2000) "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri", *Osmanlı imparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Yayınları: 68-86.
- Gençoğlu, M. (2011), "*11864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma*," editör; Ahmet Kibar ÇETİN, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Çankırı, Karatekin matbaacılık, 2(1): 29-50.
- Goloğlu, M. (2000), *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar, Bütün Eserleri 1*, Trabzon, Serander Yayınları.
- Gürsoy, C. R. (1957), *Türkiye'nin Coğrafi Taksimatında Yapılması İcabeden Bazı Tashihler*, Ankara, A.Ü.DTCF Dergi. c.XV, s.1-3:219-239.
- Hann, C., Hann, I.-B. (2012), *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Hut, D. (2012), "*Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehir Yolu Ulaşımı*", Editörler: Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, İstanbul, Çamlıca:107-140.
- Hür, A. (2010), "*Trabzon'un Etnik Tarihine Bir Bakış*", *Trabzon'u Anlamak* (Der: Bakırezer, Güven ve Demirer, Yücel), İstanbul, İletişim Yayınları: 127-174.
- Kılınçaslan, İ. (2010), *Kent Ekonomisi, Sektörlerin Gelişimi, Ekonomik Coğrafya, Arazi Ekonomisi, Yapısal Analiz*, İstanbul, Ninova Yayınları
- Lefebvre, H. (1991/a) *The Production of Space*, (Çev: Smith-Nicholson, Donald) Basil Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Lefebvre, H. (1991/B), *Mekân Üretimi*, Işık Ergüden (Çev), İstanbul, Sel Yayıncılık.
- Meeker, M. E. (2005), *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, Tutku Vardağlı (Çev), İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Oğuz, S, P. (2016). "*Trabzon Solaklı Vadisi: Ogene Halklarının HES'lere karşı Mücadelesi*", *Sudan Sebepler Türkiye'de Neo-Liberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri* (Der: Aksu, Cemil; Erensü, Sinan ve Evren, Erdem), İstanbul, İletişim Yayınları:199-223.

- Özçağlar, A. (1997), *Türkiye’de Belediye Örgütlü Yerleşmeler*, Ankara, Ekol Yayınevi.
- Özgen, N. (2011), “Coğrafya Ders Kitaplarında Vatanın Sonu Gelmez Kurguları”, *Toplum ve Bilim: Kenti Okumak-“Milli”yi Okumak*, İstanbul, Birikim Yayınları, 121: 48-78.
- Özkan, M. (2012), “*Karadeniz Halkları Asimilasyon ve Reasimilasyon*”, Derleyen: Uğur Biryol, *Karardı Karadeniz*, İstanbul, İletişim Yayınları:163-178.
- Preston E. J & Geoffrey J. M. (2005), *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*, Second Edition, New York, John Wiley&Sons,
- Sağlam, M. A. (2013), *İkinci Dünya Savaşı Boyunca Toprak Mahsulleri Ofisi Üzerinden Cumhuriyet’in Hububat İaşesi Politikaları (1938-1945)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şengül, T. (2009) “Türkiye’de Kentleşmenin İzlediği Yol Üzerine: Bir Dönemleme Girişimi”, *Kentsel Çelişki ve Siyaset*, Ankara, İmge Yayınevi: 97-153.
- Şevket Pamuk (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (1981) “Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekânsal Farklılaşması/ Regional Policies in Four Plans and Spatial Differentiation of Economic Growth”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı:369-389.
- Yılmaz, R, K., (2006) “Eleştirel bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek”, *Praksis*, Sayı: 15, Ankara, Cantekin Matbaacılık:183-207.
- Yiğit, A. (2000), “*Türkiye’de Daha Kullanışlı Coğrafi Bölgeler Oluşturma Gereksinimleri ve Öneriler*”, 9. Ulusal Bölge Bilim/Bölge Planlaması Kongresi, Düzenleyen Kurum: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Şehircilik Anabilim Dalı, , Trabzon, KTÜ Basımevi:514-528.

İnternet

- Çiçek, C. (2015), *Merkezileşme, Desantralizasyon, Dekonsantrasyon (III)*
<http://www.birikimdergisi.com/haftalik/1354/merkezilesme-dekonsantrasyon-desantralizasyoniii#.WA8VFFSL T4Y>
<http://www.dkib.org.tr/tr/proje-ve-raporlarimiz-dogu-karadeniz-bolgesinden-cay-ihracatcisi-firmalarin-ihracat-kapasitesini-arttirma-projesi-2011-dunyada-ve-turkiyede-cay-sektoru-hakkinda-rapor.html>,
2014-2023 Bölge Planı, [http://www.doka.org.tr/TR/Yayinlar /Bolge-Plani,2012](http://www.doka.org.tr/TR/Yayinlar/Bolge-Plani,2012)
DOKAP Ana Plan Raporu, www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8118/c2.pdf,